

En tidsresa bland Norrköpings Promenader

Linnéa Wallertz
Självständigt arbete 30 hp
Landskapsarkitektprogrammet
Alnarp 2018

En tidsresa bland Norrköpings Promenader

A stroll in times down the walkways of Norrköping

Linnéa Wallertz

Handledare: Åsa Åhrland, SLU, Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Examinator: Bengt Persson, SLU, Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Biträdande examinator: Anna Peterson, SLU, Institutionen landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Omfattning: 30 hp

Nivå och fördjupning: A2E

Kurstitel: Master Project in Landscape Architecture

Kurskod: EX0814

Program: Landskapsarkitektprogrammet

Utgivningsort: Alnarp

Utgivningsår: 2018

Omslagsbild: Fotografi från mitten av 1900-talet. Gångtrafikanter på en stilla promenad i en av Norrköpings Promenader.

Tillhör Norrköpings Stadsmuseum

Elektronisk publicering: <http://stud.epsilon.slu.se>

Nyckelord: promenad, allé, avenue, boulevard, promenade, walk, walkway

SLU, Sveriges lantbruksuniversitet

Alla fotografier eller vykort där inget annat anges är tagna av/tillhör författaren

Sammanfattning

Syftet med detta arbete är att skapa ett historiskt underlag för Norrköpings kommun, som kan ge vidare information till deras fortsatta arbete med planer över anläggningens föryngring. En stor anledning till detta är att Promenaderna är byggnadsminnesförklarade sedan 1994 och det krävs en förståelse av historien och det förflutna för att veta hur man i fortsättningen ska arbeta med anläggningen. Uppsatsen grundar sig i en kombinerad arkiv- och litteraturstudie med inslag av fältstudier. Arbetet beskriver vilka ursprungliga idéer och behov som fanns för Promenaderna, hur de använts och hur de har format och påverkat stadsstrukturen.

På 1800-talet var det vanligt att använda olika varianter av begreppet promenad som ett begrepp för de gröna stråken och områdena i staden. Exempel på detta är ”promenadplats” och ”allmän promenad” vilka syftade på vandrigen i en grön miljö, för nöjes skull, antingen till fots eller med häst och vagn. Genom att donera pengar till parker och promenader tog borgerskapet plats i staden, men det fanns fler bakomliggande behov och faktorer för att anlägga alléer och promenader i 1800-talsstäderna. Bränder hade i flera hundra år varit ett stort problem, nu härjade också kolera och tuberkulos i Europa. Industrialismen hade lett till en befolkningsökning som resulterat i en extrem trångboddhet. Genom att kombinera trädplanteringar i gator och parker skulle frisk luft komma in i bebyggelsen, brandsäkerheten öka och staden inge ett prydligare intryck.

På 1850-talet började man i Norrköping, med Erik Swartz i spetsen, diskutera anläggning av promenader i staden, inspirerat av större städer i Europa. Uppdraget gick till den unge trädgårdsarkitekten Knut Forsberg som ritade upp ett Norrköping omringat av en promenadkrans och stora parkområden. År 1858 planterades den första delen av Promenaderna, inspirerat av Forsbergs förslag. Arten som användes var lind och först ut var Norra Promenaden som då kallades ”Nya Allén”. År 1866 fick Norrköping järnvägsstation i anslutning till Norra Promenaden och 1904 började spårvagnen gå i staden. Promenaderna fortsatte att byggas ut i etapper fram till 1914 då hela anläggningen stod färdig med en promenadring runt staden. Endast lite bebyggelse hade smitit utanför allékransen och anläggningen markerade gräns mellan stad och landsbygd. Staden kom att fortsätta växa utanför Promenaderna och idag ligger allén helt innesluten i stadsbebyggelse.

I ett tidigare skede var anläggningen mer för strosande och nöjesåkning med häst och vagn. Idag har den blivit en del av ett större stadsrum, där den fysiska rörelsen fortfarande är viktig men kanske under lite mer vardagliga former som motionerande eller att ta sig till och från jobbet. Promenaderna är mer än bara träden, den omgivande stadsstruktur och bebyggelse bidrar också till upplevelsen. De olika Promenaderna har olika karaktärer och skapar på så sätt olika rum i staden.

Begreppet att ”gå på promenaden” har kommit att bli lite av ett signum för Norrköping som stad. Då byggnadsminnet består av levande material har det en förgänglighet som inte finns hos byggda miljöer vilket kräver andra metoder och arbetssätt. Många av träden är i dåligt skick och några har till och med fallit vilket skapar en mindre säker stadsmiljö att vistas i. Nu krävs det inte bara en förbättring av växtmiljön för de befintliga träden utan också en långsiktig plan för hur förnyelsen av alléerna ska ske för att Norrköping också i framtiden ska kunna vara ”staden med Promenaderna”.

Abstract

The purpose of this essay is to obtain historical background material for the municipality of Norrköping which can provide some input in their ongoing work with the walkways and their rejuvenation. One of the main reasons for this large work with the trees and the facility is because of. Because of the declaration of heritage, it was given in 1994 it is required to have a great understanding of its past in order to make good decisions for the future. This essay is based on a combined literature and archive study with some elements of field studies. It describes the initial ideas and requirements that existed in Norrköping during the last part of 19th century, how the walkways have been used and how they have shaped and impacted the city structure.

In the 19th century, people used the word walkway as a term for landscaped green areas in the town. Some examples were “walkway-place” and “public walkway”. By donating money to fund public parks and walkways, the burghers kept themselves visible in the city while simultaneously giving the lower classes a chance to access green and recreational environments within the city. There were more underlying needs in the cities of the 19th century to create avenues and walkways. Fires had been a problem in the cities for centuries. The diseases cholera and tuberculosis were spreading all over Europe, and the industrialization with its population growth had made the cities very overpopulated. The need for sanitation were a fact and the hygiene became more of a priority. By planting trees in streets and in public parks around the city, the air would become cleaner, the fire safety would increase, and the city would give a more pleasant impression.

In the middle of the 19th century the manufacturer Erik Swartz brought forth a proposal to The Elders of the citizenry to create a monumental walkway in Norrköping much like many other European cities had done during this time. The idea was well received, and the project went to the young landscape gardener Knut Forsberg who drew up a Norrköping surrounded by a ring of walkways and large park areas. In 1858, the first part was planted inspired by Forsberg's ideas. They used lime-tree, and first in line was the north walkway, by the time called “The New Avenue”. In 1866 Norrköping built a railway station adjacent to the north walkway and in 1904 the city started to use tramlines.

They continued to expand the walkways until 1914 when the whole construction was complete with its double avenues surrounding the city. Only some of the settlements were situated outside the trees and the construction marked where the city ended, and the countryside began. Norrköping continued to grow and today the walkways are located within the city structure. In its early stage, the facility was a place for strolling and joyrides with horse and carriage, but today the area is a part of a bigger urban space, where movement still is important but under more common forms.

The concept of “walk in the walkways” of Norrköping has become a hallmark for the city. When a construction is declared as a cultural heritage and consists of living and changing material, which you cannot find in built environments, it requires special methods of maintenance. Many of the trees are in poor condition, some have fallen, which creates a less safe urban environment to stay in. Now a refurbishment of the plant environment is required and a long-term plan for the walkways is needed to make sure that Norrköping will still be the “city with the walkways” even in the future.

Förord

"Den som planterat ett träd har inte levt förgäves"

Kinesiskt ordspråk

Vintern 2016 läste jag kursen *Trädvård* för att djupare ta del av diskussioner och arbete kring träds olika behov och värden. Med kursen i bagaget började jag leta idéer för examensarbete och snubblade över en förfrågan från Norrköpings kommun som önskade att en student skulle skriva om deras Promenader. Deras alléer är gamla och flera av träden är i dåligt skick. Då anläggningen är byggnadsminne sedan 1994 krävs en noggrann genomgång av dess historia och olika värden innan någon större förändring kan göras. Utan att egentligen veta så mycket mer om fenomenet Norrköpings Promenader slängde jag mig in i arkivsstudier och litteratur om stadsbyggnad, trädgårdshistoria och Norrköping. På köpet kom jag att lära känna en helt ny stad.

Många har på vägen hjälpt och pushat mig att komma framåt. Ett särskilt tack till: Åsa Ahrland för handledning, diskussioner och inte minst ärlighet när jag kört fast i mitt skrivande.

Carolina Olsson på Tekniska kontoret i Norrköping för hjälp med förmedling av kontakter och förtroendet att skriva.

Rolf på Stadsarkivet för hjälp att ta fram spännande historik, kartor och fotografier. Medlemmarna i Föreningen Gamla Norrköping för ekonomisk uppmuntran och intresse av mitt arbete.

Och inte minst sambon, övrig familj och vänner för peppande och uppmuntran i med- och motvind. Tack.

/Linnéa Wallertz

Innehållsförteckning

Mål, syfte och frågeställningar	s.9
Material och metod	s.10
Tidigare forskning	s.11
Dokument	s.12
Historia	s.13
Alléer, Promenader och gröna lungor i staden	s.14
Begreppens ursprung och betydelse	s.14
1600-talsstruktur med rutnätsplan	s.14
1800-talsstaden i Sverige	s.14
Trädgårdsföreningar och gamla befästningsvallar	s.15
Allégatorerna blev allt vanligare	s.15
Borgarna och Promenaden	s.15
Promenaden som stadens gröna lunga	s.16
Promenad som utbildning och försköning	s.16
Barnens egna lekplatser i staden	s.17
Stadsträdgårdsmästare och trädgårdsarkitekter	s.17
Promenaderna bidrog till skugga och lummiga platser.	s.18
 Norrköping	 s.19
Orientering	s.19
Från 1600-tal, rutnätsplan och bränder	s.20
Till 1800-talsstaden Norrköping	s.21
Släkten Swartz	s.21
Ny stadsarkitekt och en staty av kungen	s.22
Norrköping byggs ut	s.22
Fabrikernas uppsving	s.22
Ursprungliga idéer och visioner till Promnaderna	s.23
Knut Forsberg	s.23
Forsbergs Förslag	s.24
Knut Forsbergs tankar om alléer och promenader.	s.25
Gräsmattor och skötseln av dessa	s.26

Promenaderna blir verklighet s.27

Norra Promenaden först ut	s.27
Skolorna och Promenaderna, sida vid sida	s.29
Parken vid Promenaden - en del av Forsbergs förslag som anlades.. . . .	s.30
Järnvägsstationen vid Norra Promenaden	s.30
1874 års stadsplan och byggnadsstadga	s.31
Karl Johans torg => Karl Johans park	s.31
Kärt barn har många namn	s.32
Södra och Sydvästra Promenaden tar vid	s.33
Kakhuset vid Norra Promenaden.	s.35
Norra Promenadens utbyggnad	s.37
Östra Promenaden förlängs 1896	s.38
Villa Flora - i Drottninggatans södra ände	s.39
Matteuskyrkan	s.40
Folkparken invigd 1895	s.40
Spårvagnens intåg i Norrköping 1904	s.41
Promenaderna i gränslandet mellan stad och landsbygd	s.42
Konst- och industriutställningen på Sylten 1906	s.45
De sista träden i Promenaden tillkommer	s.47
Idrottsplatsen vid Södra Promenaden	s.47
Annorlunda användning av Promenaderna	s.48
1920-tal och förändring i Promenaderna	s.49
Lasarettet vid Södra Promenaden	s.50
Idrott, aktiviteter och arrangemang i Promenaderna	s.51
Bilismen ökar i staden	s.53
Norr Tull och "Tärtbiten"	s.54
Rivningseran i Norrköping	s.55
Beskärning av träden	s.56
De sista årtiondena på 1900-talet.	s.57
Återplanteringen i Norr Tull	s.58
Processen för Promenaderna att bli byggnadsminne	s.59
Tidslinje över Promenaderna	s.60

Reflektion och Diskussion s.61

Promenaderna idag jämfört med Forsbergs idéer	s.62
Landskapsarkitektur och stadsplanering	s.64
Norrköpings dubbla identiteter	s.64

Ekonomin och Promenaderna	s.65
Slutsats - visioner och behov	s.65
Promenadrörelsen	s.66
Aktivitet och användande av hela rummet	s.67
Barnen i Promenaden	s.68
Promenadernas användande och karaktär beskriven i musiken	s.69
Rum och rörelse	s.70
Årstidsväxlingar i Promenaderna	s.71
Slutsats - användningen av Promenaderna	s.72
Promenaderna en symbol för staden	s.73
Relationen mellan Promenaderna och staden	s.74
Promenaderna och fabrikerna	s.75
Olika Promenader, olika karaktär, olika potential	s.76
Reflektion kring avbrottet i Norr Tull	s.76
Slutsats - Promenaderna och stadsstrukturen	s.77
Intressanta frågor att utveckla	s.77
Framtiden	s.78

Referenser	s.79
----------------------	------

Mål, Syfte och Frågeställningar

Mål

Målet med mitt arbete är att undersöka Norrköpings Promenader och studera dess historia, ursprungliga visioner för anläggningen och dess utveckling. Dessutom ska jag analysera relationen mellan promenadanläggningen och den övriga stadsstrukturen.

Syfte

Syftet med arbetet är att skapa ett historiskt underlag för Norrköpings kommun, som kan ge input till deras fortsatta arbete med planer över anläggningens förnyelse. En stor anledning till detta är att Promenaderna är byggnadsminne sedan 1994 och det krävs en förståelse av historien och det förflutna för att veta hur man i fortsättningen ska arbeta med anläggningen. Från kommunens sida har man varit särskilt intresserade av Promenadernas ursprungliga idé och vision. Men också när och hur planteringen skedde, vilken skötsel som utförts och vilka förändringar som har påverkat anläggningen. Dessutom finns intresse för att lära sig mer om hur människor använt och upplevt promenaderna.

Promenadernas historia från bakomliggande idéer, planteringstillfälle, förändringar och användande har genomsyrat mitt arbete. Dock har det varit svårt att hitta information om planteringstekniker och skötselarbete, från det tidiga skedet, vilket gjort att jag satsat mindre på den delen och fokuserat mer på övriga delar.

Att förstå människors upplevelse av promenaderna skulle kräva en uppsats med en mer kvalitativ stil där intervjuer och personliga upplevelser hade fått ta större plats. Jag har istället valt att fokusera på konkret användande och vilken karaktär anläggningen uttryckt genom bilder och texter.

Genom att lyfta de ursprungliga visionerna och jämföra dem med dagens planer över staden länkar jag samman historien med nutida utseende samtidigt som jag visar på utvecklingen av anläggningen. Tidsintervallet av intresse är från 1850-talet till idag år 2018 med största fokus kring förra sekelskiftet och Promenadernas anläggningstid.

De tre Promenaderna Norra, Östra och Södra Promenaden planterades i omgångar mellan 1858 och 1914. Tyngdpunkten kommer att ligga på historien och en diskussion kring hur Promenaderna format Norrköpings stad, både dess struktur och karaktär.

Frågeställningar

Med nämnda mål, syften och önskemål har jag skapat tre frågeställningar som jag utgått från i mitt arbete.

-Vilka bakomliggande visioner fanns för Promenaderna? Vad var de ursprungliga idéerna och behoven?

-Hur har Promenaderna använts genom historien? (Varför och hur har det användandet förändrats?)

-Hur har de ingått och format stadsbilden och stadsstrukturen?

Material och metod

Detta arbete grundar sig i en kombinerad litteratur- och arkivstudie. Jag har tittat historiskt kring alléer, litteratur om Norrköping och framförallt Promenaderna, trädgårdshistoria från 1800- och 1900-talet och hur kulturhistoriska miljöer hanteras.

Jag har sökt litteratur på Norrköpings stadsbibliotek, som har "Norrköpingsrummet" – ett rum med referenslitteratur om Norrköping och en hembygdshylla med lokal litteratur. Här har jag sökt bland kartor, artiklar och urklipp om Promenaderna, men också om kringliggande anläggningar.

Genom Universitetsbibliotekets databas *Lovisa* och biblioteket på Alnarp har jag bl.a. tittat på litteratur om stadens utveckling på 1800- och 1900-talet och äldre trädgårdslitteratur för att försöka sätta Norrköpings Promenader i ett större perspektiv och förstå dess ursprungliga designidéer men också dess utveckling genom tiden.

Under flera tillfällen har jag varit på plats i Norrköping för att söka i arkiven där, både på Stadsmuseet och Stadsarkivet. Jag har tittat på fotografier, studerat gamla texter och beskrivningar över Promenaderna och stadens utveckling. Kartor, bilder och planer har adderats för att ytterligare stärka och förklara de visuella strukturerna. Bilder och fotografier har varit en viktig källa till historien kring både Norrköping och dess Promenader, därför tar de också en stor plats i detta arbete. Viktiga byggnader som legat i anslutning till alléerna kan berätta mer om hur gaturummet sett ut under olika tider och hur människor använt det. Att beröra förändringar som påverkat Promenaderna tänker jag att sätta i relation till hur Promenaderna i sin tur har format stadens struktur.

På många äldre vykort från Norrköping har Promenaderna varit ett populärt motiv, både som huvudmotiv men också i anslutning till olika viktiga byggnader och anläggningar. Här finns mycket information att hämta. Hur användes Promenaderna, hur såg träden ut (storlek och form) och stadsrummet ut och hur är de kopplade till övrig stadsstruktur?

Vykort över Norra Promenaden
Bakom barnen syns hur Promenaden bildar en backe.

Tidigare forskning

I mitt arbete har jag sökt information ibland många olika källor och publikationer. Nedan har jag valt ut ett axplock av forskare och skribenter som varit viktiga för mitt sökande och skrivande.

Stadsplanering och trädgårdshistoria

Catharina Nolin har bland annat skrivit avhandlingen *Till stadsbornas nytta och förlustande – Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet* där Norrköping och dess parker och Promenader berörs i flera avsnitt. Denna avhandling har varit en viktig grund i mitt arbete då generellt användandet av park och promenader beskrivs och diskuteras av Nolin samtidigt som Norrköpings Promenader och andra gröna anläggningar i staden också tas upp mer i detalj.

I samlingen *Stad, hus, rum: studier tillägnade Thomas Hall* har Nolin skrivit en artikel om Knut Forsberg och hans yrkesroll. Artikeln belyser framförallt Forsberg roll inom stadsplaneringen, hur han med sin gröna bakgrund var en pionjär inom området, vilket sätter visionerna bakom Norrköpings Promenader i ett större perspektiv.

För att ytterligare sätta mig in i tankarna kring anläggning av promenader under 1800-talet har jag studerat äldre skrifter i trädgårdshistoria från Knut Forsberg och Daniel Müller. På så sätt går det också att göra jämförelser med den tidens idéer, Forsbergs förslag och slutresultatet av Promenadanläggningen.

För att förstå hur Norrköpings stadsstruktur sett ut i ett tidigt skede och hur denna förändrats har Nils Ahlbergs *Stadsplanering i Sverige 1550-1875* varit viktig. I den belyses bl.a. den rätvinkliga rutnätsplanen och regleringen av stadsplaner.

Norrköpings historia

Bland författare som studerat Norrköpings historia vill jag särskilt lyfta fram Björn Helmfrid och Birgit Gejvall Seger som skrivit mycket om staden i olika publikationer. Helmfrid har bland mycket annat, gett ut verket *Norrköpings historia*, tillsammans med Salomon Kraft, som är en bokserie med 6 volymer. Böckerna tar upp Norrköpings historia från Forntid till 1970-tal. I volym V bearbetas bland annat Norrköpings ekonomiska situation och utveckling. I volymnummer VI bidrar Gejvall Seger med ett kapitel som berör stadsplanering och bebyggelseutveckling Norrköping. Hennes publikation *Boken om Norrköping* visar ytterligare på hur staden växte fram. Hon berör bebyggelsen och stadens gröna delar som t.ex. Promenaderna och Karl Johans Park.

En annan skribent som varit viktig för historiken kring Norrköpings Promenader är tidigare stadsträdgårdsmästaren Stig Hellerström. Förutom sin publikation *Landskap och parker i Norrköping - Till år 1996*, utgiven av Föreningen Gamla Norrköping gjorde Hellerström andra arbeten kopplade till Promenaderna. 1971-1972 skrev han Byggnads- och Miljöinventering Norrköping över Miljöområde IV, Norr, Östra och Södra Promenaderna jämte grannskap. Miljöbeskrivningen och utvärderingen kom att ligga till grund för kapitlet kring Promenaderna i *Miljöer och hus i Norrköpings innerstad* som upprättades av stadens kulturmiljökommitté 1974. Han gjorde också gästspel i Norrköpings *Tidningar* genom att skriva om Promenaderna. Andra som lyft Promenaderna är journalisterna Lasse Södergren och Jan Nordström som båda gärna tog upp lokalhistoria i sina spalter i Norrköpings *Tidningar* och *Folkbladet*.

Kerstin Sandberg har givit ut publikationen *Carl Theodor Malm: en stadsarkitekt och storbyggmästare i landsorten*, som beskriver Malm's arbete och levnadsverk i Norrköping under 1800-talet. Detta är parallellt med att Promenaderna växte fram i staden. Bertil Swartz berättar om sina släktingar i ätten Swartz i *Familjen och snuset*. Den intressanta delen för detta arbete är framförallt kapitlet om John Swartz d.y. och i sin tur hans son Erik Swartz och hur dessa påverkat och arbetat för Norrköping som stad under 1800-talet. I boken finns också ett särskilt kapitel om Promenadernas första tid.

Dokument

Byggnadsminnesförklaring också för gröna miljöer

1989 trädde en ny kulturminneslag i kraft som kom att omfatta även parker och alléer som byggnadsminnen. Tidigare hade dessa bara kunnat byggnadsminnesförklaras i samband med en byggnad. Kraven för dessa nya, gröna byggnadsminnen är att de ska uppfylla kvalitetskrav om kulturhistoriskt värde men också betraktas som "medvetna arkitektoniska skapelser". 1994 blev Norrköpings Promenader byggnadsminnesförklarade och i samband med detta skapades en skötselplan och ett åtgärdsprogram för anläggningen. (Byggnadsminnesförklaringen s.1-2)

Florensdokumentet

Att kulturminneslagen ändrades har sitt ursprung i bland annat att ICOMOS (International Committee of Monuments and Sites) 1982 antog det så kallade Florensdokumentet. Dokumentet utarbetades i samarbete med IFLA (International Federation of Landscape Architects) i deras gemensamma kommitté för parker och trädgårdar. Tanken var att det nya dokumentet skulle fungera som ett tillägg till det redan befintliga Venedigdokumentet som behandlar bevarande av historiska områden och minnesmärken, så att parker och trädgårdar med historiskt värde nu kunde behandlas med samma vördnad. Dokumentet består av 25 artiklar som behandlar allt ifrån begrepp och definitioner till hur användningen av miljöerna kan regleras. Det tas också upp vilka juridiska och administrativa skydd som de olika objekten har. I artikel 2 berörs det dynamiska och förgängliga hos de gröna miljöerna. "Den historiska parken eller trädgården är en arkitektonisk komposition uppbyggd av en i första hand vegetation och därför levande och som sådan förgänglig och förnyelsebar. Dess utseende speglar årstidernas ständiga växlande, naturens växande och vissnande och konstnärens och trädgårdsmästarens önskan att upprätthålla den i oförändrat skick." (1996 Bonnier och Lundqvist s.7-10)

Naradokumentet

I Japan används ett arbetssätt och tänk när det kommer till historiska trädgårdar, anläggningar och kulturarv som möjliggör att bibehålla känslan av autenticitet trots att material förnyas. Istället för att fokusera på att bevara det exakta ursprungsmaterialet kan man istället använda sig av en särskild byggnadsmetod eller sätt att sköta växtligheten på som finns i anläggningens historia och på så sätt skapa en autenticitet på platsen. 1994 tog ICOMOS (International Council of Monuments and Sites) upp denna företeelse under konferensen i Nara, Japan och skapade det så kallade Naradokumentet. Under konferensen och i dokumentet lyftes hur vi också i västvärlden kan använda oss av cyklisk förnyelse när det kommer till arbete med vegetation för att upprätthålla de kulturhistoriska värdena. (Flinck, 2013 s.49-50)

Historia

Alléer, promenader och städernas behov av gröna lungor

Begreppens ursprung och betydelse

Ordet *allé* har sitt ursprung i franskans ord för gång – *allé* eller verbet att gå – *aller*. (Jacobsson och Olsson 2005, s.7) Allén är en gata, för gående eller körande, som är kantad av regelbundet placerade träd. (Det krävs att det är på båda sidor, annars kallas det för trädrad.) Förr i tiden kunde allén även bestå av mindre träd eller buskar. Inom barocken kom den dubbla allén att bli vanlig, med en körväg i mitten, men idag är den enkla mer förekommande. Under historien har allén varit både friväxande och beskuren, av blandade trädslag eller enhetliga artval med former från det mest raka till böljande och slingrande. (Sunesson et. al. 2000 s.309) På 1800-talet använde man olika varianter av *promenad* som ett vanligare begrepp än t.ex. stadspark när det kom till de gröna stråken och områdena i staden. Exempel kunde vara ”promenadplats” eller ”allmän promenad” och syftade på den s.k. ”lustvandringen” i en grönare miljö, antingen till fots eller med häst och vagn. Företeelsen att gå på promenad kom ursprungligen från den franska adeln och borgerskapet så tidigt som på 1600-talet. Begreppet promenad syftade förr både på aktiviteten – att gå och området där detta skedde som t.ex. kunde vara en allé. (Nolin 1999 s.27)

Från franskan dök ordet *boulevard* upp men i Sverige kom ordet *esplanad* att bli vanligare och plockades till och med in i lagstiftningen. (Linn, 1985 s.11) Kännetecknen för en esplanad var ”...en bred gata bestående av körbanor åtskilda av en plantering.” (Nolin, 1999 s.63) Själva ordet esplanad har ett sydeuropeiskt ursprung som syftar på området mellan befästningarna och stadsbebyggelsen i staden och betyder ”göra jämn”. Det var framförallt dessa ytor som på 1800-talet planterades med träd och användes för promenader och turer i vagn. Boulevard har en liknande betydelse där de gränsskapande gator som ersatte befästningarna runt Paris fick detta namn. Det franska begreppet *aveny* syftar istället på en infartsväg eller väg som leder till en anläggning eller plats och korsar mer genom staden än går runt den. (Ahlberg, 2000 s.62) Det uppkom också nya begrepp som beskrev på vilket sätt man promenerade. Ett exempel är *flanera*, från franskans ”*flâneur*” som betyder ”strosa omkring” och syftade på promenadens nya betydelse, att röra sig utan en särskild målpunkt. (Engstedt, 2017 s.30)

I detta arbete kommer begreppen *allé* och framförallt *promenad* att användas. Det första syftar på utseendet med träd som kantar en väg och det andra på både själva anläggningen men också dess ursprungssyfte, att gå på promenad. När uppsatsen hänvisar till Promenaderna i bestämd form, menas Norrköpings Promenader.

1600-talsstruktur med rutnätsplan

Städerna i Sverige kunde förr generellt delas upp i två sorter; det var medeltidsstäderna och de städer som var anlagda från 1600-talet och framåt. De gamla medeltida städerna hade ett oregelbundet och asymmetriskt utseende med en gatustruktur som spretade. Städerna var formade efter topografin och inte tvärtom. I de mer ”nyanlagda” städerna var staden mer symmetrisk med en rutnätsplan av rätta vinklar där byggnader och gator byggdes på jungfrulig mark. (Ahlberger, 2001 s.34-35) Flera större städer fick en reglering av den befintliga stadsstrukturen och byggdes om till en mer rätvinklig rutnätsplan. (Ahlberg 2000 s.52) I många fall brann städerna och reglering av stadsstrukturen skedde först vid återuppbyggnaden. (Ahlberg, 2000 s.78-79)

1800-talsstaden i Sverige

Sverige på 1800-talet var fortfarande ett land där de flesta människor levde på landsbygden. Bara 10 % av befolkningen bodde i någon av städerna och dessa var också ganska små. Det enda som egentligen kunde räknas som en stor stad var Stockholm som hade 75 000 invånare. Göteborg, Karlskrona och Norrköping som också låg i toppen kom långt efter med runt 10 000 invånare var. Generellt rådde en stagnation i landet och många städer stannade av i tillväxt de närmsta åren. (Ahlberger, 2001 s.26-29) Norrköping stack dock ut lite tack vare sin starka textilindustri och gick om Karlskrona så att de kunde titulera sig som tredje största stad år 1850. Staden hade då en starkare industri och textilhandel än självaste huvudstaden. (Ahlberger, 2001 s.32-33)

Trädgårdsföreningar och gamla befästningsvallar

Behovet av gröna miljöer i städerna växte under 1800-talet och Göteborg fick som andra stad, efter Stockholm, sin trädgårdsförening år 1842. Tidigare fanns i staden bara delar av Kungsparken, Gamla Allén och Nya Allén. Den sistnämnda låg som Norrköpings Promenader också skulle komma att göra, likt ett band mot landsbygden och det var bortanför detta gröna stråk som staden sedan växte sig vidare. I anslutning till Trädgårdsföreningen anlades först ett schweizeri och en musikpaviljong som på 1880-talet kom att byggas om till konsertlokal med tillhörande restaurang. (Nolin 1999 s. 43-45) De ursprungliga idéerna till de gröna stråken och områdena kombinerat med en ny stadsplan kom från Carl Wilhelm Carlberg, tidigt 1800-tal. Han plockade inspiration från sina studier i Paris. Under samma tid dök liknande idéer och stadsstrukturer upp i både Malmö och Landskrona. Befästningsvallarna revs till fördel för en grönare stad och allén blev ett viktigt element i staden. Det ursprungliga förslaget i Göteborg gällde en dubbel allé, med grindar vid entréerna avsedd för promenader och med en tillhörande ”lustpark” i utkanten. Det verkliga resultatet blev något mer sparsmakat och istället för den finare parken anlades som sagt Trädgårdsföreningen innanför allén. Anläggningen kom dock att användas som plats för de populära promenaderna ändå. (Nolin 1999 s.122-124)

Det var i utkanten som platsen för de nya grönområdena fanns och trenden att göra om fästningsområden till parker kom att synas över kontinenten. Men även städer utan befästningar följde stilen och anlade parkerna i utkanten eller i vissa fall också en bit utanför. Det var praktiskt att inte behöva ta så mycket hänsyn till den befintliga bebyggelsen och gatunätet. De ”fristående” grönområdena kom att längre fram, i och med spårvagnens intåg tidigt 1900-tal, lättare kopplas samman med staden. (Nolin, 1999 s.67) Ett viktigt exempel på en stad utan befästningsvallar som ändå utvecklade ett grönt band av gränsboulevarder är Norrköping. (Nolin, 2009 s.59-60)

Allégatorerna blev allt vanligare

Parallellt med vurmerna för trädgårdsföreningar och parker under 1800-talet anlades alléer i fler städer runt om i Sverige, ofta i samband med att tidigare stadsstrukturer förstörts i bränder. Redan 1834 fick Vänersborg en central esplanad planterad i staden och år 1869 planterades alléstråk i Gävle. (Linn, 1985 s.12) Genom att kombinera trädplanteringar i gator och parker skulle man få in ljus och frisk luft. Dessutom skulle brandsäkerheten öka och staden inge ett prydligare intryck. (Nolin, 1999 s.65) Allégatan blev ett viktigt element i staden och fick samsas med promenadvägarna men också körbanor och spårvagnar som var på framfart. I växande städer fungerade allégatorerna som länkar mellan centrum och de nya växande förorterna. I norra Sverige uppkom ofta städernas alléer framförallt i samband med behovet av brandgator. (Linn, 1985 s.12)

Borgarna och Promenaden

Björn Linn lyfter i sin artikel att allén i staden är en produkt av 1800-talets borgare och deras stadsbyggande. Förutsättningar hade ändrats för den här gruppen människor och man ville ge uttryck för sin livsstil, forma staden och sin livsmiljö. Rekreationen fick ett uppsving och man lyfte ut den funktionen från hemmet in i det offentliga rummet som till exempel kunde vara en park eller ett promenadstråk. (Linn, 1985 s.11) Till en början styrde borgarna i städerna utvecklingsmässigt och politiskt genom Borgerskapets äldste. 1866 avskaffades stånden och stadsfullmäktige tog över men borgarna hade trots detta fortfarande ett stort inflytande i stadens bestämmelser. Framförallt var promenaden fortfarande ett viktigt inslag för den högre samhällsklassen. Genom att införa mer offentliga platser att vistas på, som till exempel parker syntes borgarna och tog plats samtidigt som städerna fick nya attraktiva ytor. (Nolin, 1999 s.48-50) Här skulle stadens arbetare uppfostras i hur man rörde sig, genom promenaden, och man skulle råda bot på problematiken att folk annars bara stod och hängde. Parken ansågs som en lämpligare miljö än gatorna och skulle stärka möjligheterna till ett ”bättre” umgänge. Dessutom gavs utrymme att röra på sig och andas frisk luft för de som annars bodde mycket trångt i den växande staden. (Saltzman och Svensson, 1997 s.51-52) Detta kom att bli en vinst för både borgarna och staden.

Promenaden som stadens gröna lunga

Det var inte bara av estetiska skäl som promenaderna och de offentliga parkerna började anläggas. Denna tid i Europa härjade både kolera och tuberkulos och i mitten på 1800-talet hade det börjat spridas inom Sveriges gränser. Industrialismen hade lett till en befolkningsökning som också resulterat i en extrem trångboddhet. Kritiken mot hygien i de svenska städerna ökade och man behövde göra något för att vända på den negativa trenden. År 1874 i samband med byggnadsstadgan, skapades en allmän hälsovårdsstadga för att medvetandegöra och ta tag i problemet kring den bristande hygien i staden. (Nolin, 1999 s.50-51) Med byggnadsstadgan infördes det också krav på att planera in offentliga planteringar i städerna. (Linn, 1985 s.12) Parkerna och de gröna stråken skulle bli "städernas gröna lungor" där man skulle lära sig att uppskatta naturen. De skulle också gå från privata ytor till offentliga rum där alla stadens invånare kunde mötas. (Saltzman och Svensson, 1997 s.51-52)

Promenad som utbildning och försköning

Daniel Müller var en omtalad botanist och trädgårdsmästare ursprungligen från Tyskland. Utöver uppdrag och arbeten i bland annat Uppsala botaniska trädgård och Stockholms trädgårdsförening författade han inom trädgård och dess anläggning. (Franzén, hämtad 2017-06-21)

I sin bok Trädgårdskonst beskrev han vikten av att anlägga offentliga parker och planteringar i staden. "Att försköna en stad genom parker och trädplantering är af stor vikt, och borde ingenstädes försummas, der det kan åstadkommas" (Müller, 1858 s.103) Müller menade på att parkerna och promenadplatserna var stärkande för familjen, skapade trevlig stämning och uppfostrade barnen. Dessa gröna ytor skapade plats för återhämtning men bidrog också till uppskattning och vördnad inför det grönskande. (Nolin, 1999 s.53) Han lyfte också trädplanteringarnas inverkan på temperaturen och klimatet i staden. På vintern skyddade träden mot den värsta kylan och under sommaren bidrog de skuggande kronorna med svalka. Människor fick genom dessa planteringar också ett mindre behov av att lämna staden, utan den kunde också erbjuda en sorts natur. Något som tidigare bara fanns att tillgå på landsbygden. (Müller, 1858 s.103)

Södra Promenaden vid kvarteret Tallen. Människor på promenad i den relativt nyplanterade allén. Fotografi tillhörande Norrköpings Stadsarkiv

Viktiga ideal som började växa fram i samhället var "nykterhet, hälsa och bildning" och parken skulle fungera som en hjälp för att nå den strävan. Genom att privatpersoner och styrande i staden gick ihop och hade en plan över vad som saknades och efterfrågades skulle det bli lättare att gestalta och anlägga en lyckad offentlig park. (Nolin, 1999 s.53-58)

Enligt Müller behövde promenaden ha en tydlig anslutning till staden, bäst var om den anlades så centralt som möjligt. Var det en stor stad kunde det vara aktuellt med planteringar på flera sidor för att tillgängliggöra grönska för så många invånare som möjligt. Där det blev restytor kvar mellan bebyggelse kunde enstaka träd eller mindre planteringar anläggas för att skapa en trevligare miljö. Müller slog ett slag för att använda sig av tåliga arter av buskar och träd, växtmaterial som inte behövde alltför mycket skötsel. Det blir tydligt att anläggningarnas huvudsyfte var promenad och rörelse när Müller poängterde vikten av en rejäl gångväg. "Här bör likväl särskildt tilläggas, att gångarna måste vara breda, så att tre till fyra personer kunna gå bredvid hvarandra..." (Müller, 1858 s.103-104) Att människor ska kunna gå i bredd tyder på att promenaden också var något socialt, ett sätt att umgås.

Barnens egna lekplatser i staden

En annan skribent inom trädgård var Olof Eneroth, som också bl.a. var pomolog och arbetade som lärare inom trädgård. (Wiberg, 1950) Eneroth lyfte framförallt behovet av offentliga parker för barnens skull. Han menade att de hade ett behov av ytor att kunna leka och röra sig på för att aktivera sig och hålla sig friska. (Nolin, 1999 s.53-58) Inspirerad av resor i England försökte Eneroth lyfta betydelsen av utomhuslek och frisk luft som en investering i samhället. Likt Müller pratade han om hur de gröna miljöerna kunde bidra till uppfostran av barnen. Genom lekplatser och skolträdgårdar skulle lärarna få ett stöd i undervisningen. (1996 Janson och Klintborg Ahlklo s. 34-35) Barnen fick en egen roll och var inte längre bara en medbesökare till föräldern i parken. Det går att ana ett större åldersspann i Eneroths tankar om besökaren i parken och han vill tillgängliggöra den för alla. ”Parken bör dessutom innehålla gymnastik- och lekplatser för barn, hviloplatser för äldre...” (Nolin, 1999 s.53-58)

Så parallellt med att de offentliga parkerna växte fram i staden anlades fler platser anpassade för barns lek. Målgruppen var som sagt oftast barn i tidig skolålder som behövde lek och rörelse för att lättare kunna koncentrera sig i skolan. Men likt behovet av gröna ytor för de vuxna lyftes också lekplatsen som en viktig investering för att barnen inte skulle vistas eller leka på ”fel” platser i staden. Lekplatsen skulle också fungera arena för barnen att utveckla sina sociala färdigheter på. För borgarna i staden var det ytterligare ett sätt för att sprida sina levnadsideal till de lägre klasserna. (1996, Janson och Klintborg Ahlklo s. 34-37)

Stadsträdgårdsmästare och trädgårdsarkitekter

Under slutet av 1800-talet började fler städer anställa egna stadsträdgårdsmästare, ofta i samband med att nya parker anlades. För att få stöd tog man in trädgårdsmästare och kunniga inom ämnet utifrån, likt dåtidens konsulter, i samband med nya och större anläggningar eller i de fall kompetensen i staden saknades. (Nolin, 1999 s.85) Förutom trädgårdsmästare så utvecklades också titeln trädgårdsarkitekt. För detta krävdes inte någon formell utbildning men kunskap i att göra ritningar. Hit hörde till exempel Knut Forsberg, en av idéskaparna till Norrköpings

Promenader, med trädgårdsmästarutbildning som själv kallade sig trädgårdsarkitekt. Genom att kombinera kunskap kring det tekniska och måleristiska kunde han föra fram sina idéer och visa framfötterna i branschen. När en person anställdes som trädgårdsarkitekt vid en speciell anläggning/trädgård som överhuvud till övriga trädgårdsmästare kallades man direktör. Denna titel fick Forsberg för Kongl. Maj:ts slottsträdgårdar 1854. (Nolin, 1999 s.80-82) Två år senare kom Norrköping att börja anlägga sina Promenader utifrån hans idéer.

Lekande barn i lekpark, Södra promenaden. Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsmuseum

Promenaderna bidrog till skugga och lummiga sittplatser

Det finns flera exempel på där Promenader lyfts för sina gröna och skuggande egenskaper. I sin bok om park och trädgårdsanläggning beskriver Forsberg hur dåtidens sittplatser och viloplatser skulle skapas i staden.

“Uti trädgården eller parken kunna sittplatser anbringas öfverallt, der en vacker utsigt eller en skuggrik lund inbjuder den lustvandrande till några ögonblicks hvila. Dessa sittplatser kunna omvexla i oändlighet.” (Forsberg 1861 s.27) Forsberg beskriver också hur olika varianter av tält kan användas i anslutning till sittplatserna under sommaren men att de med fördel bör placeras under skuggande lövträd för att inte bli alltför varma. (Forsberg 1861 s.28)

Müller menade också att soffor och olika ”viloplatser” skulle sättas ut beroende på trädens placering. Skydd mot solen var viktigt och detta gjorde man enklast genom att placera sittplatsen intill eller under ett träd. Vilandet skulle inte störa promenerandet och vice versa så sittplatsen placerades mellan en halv och en meter in från gångstigen. Formspråket på sofforna var mjukt men samtidigt stilrent och Müller föredrog järn framför en soffa i trä. Förutom sofforna fanns det ett intresse för att skapa så kallade lövsalar för att ytterligare ge möjlighet att fly från solen och in i grönskan. En variant av dessa lövsalar kan liknas vid vår nutida pergola, där man kombinerar störar och ribbor av trä med klättrande växtlighet. Ett annat alternativ var att arbeta med träd och buskar i kombination. Det som karakteriserade var taket som skydd mot sol och öppenheten på sidorna för att möjliggöra utsikten. (Müller, 1858 s.58-59) Sittplatserna kom då att hade två syften. Förutom själva möjligheten att sitta ned erbjöds också den promenerande något att vila ögonen på i anslutning till soffan eller bänken. Därför var placeringen av sittmöbler mycket viktig och inte bara något som skulle placeras ut på måfå.

Båda Forsberg och Müller uttrycker målet med att skapa skugga mot solen på olika sätt. Om inte med hjälp av trädens kronor, genom bra val av placering för sittmöbler och på mer konstgjord väg i form av byggda konstruktioner. I en tid långt innan luftkonditionering och andra tekniska hjälpmedel hade växtligheten i uppgift att sänka en plats temperatur, konkret och direkt genom beskuggning. En skuggad viloplatz i anslutning till promenaden var därför mycket viktig.

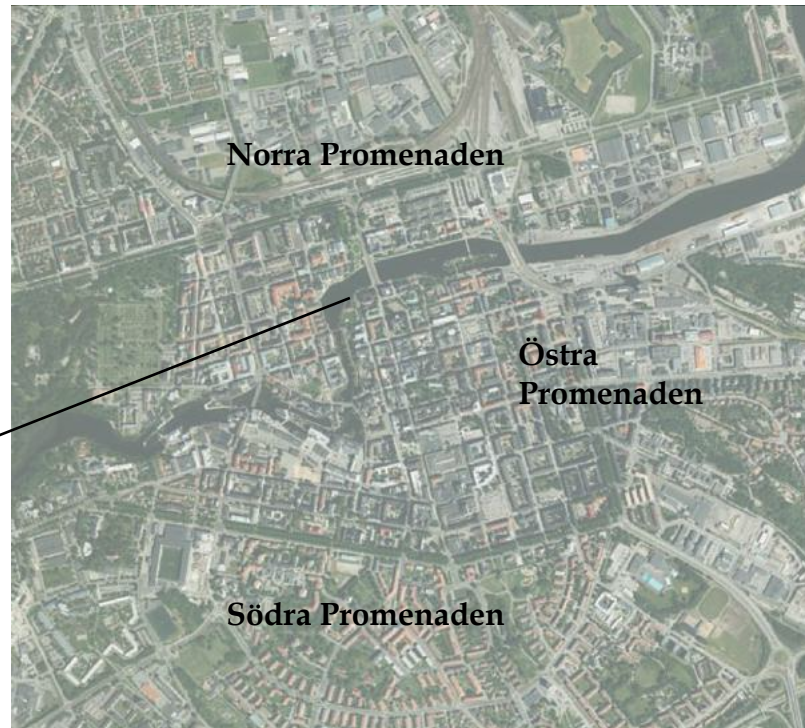
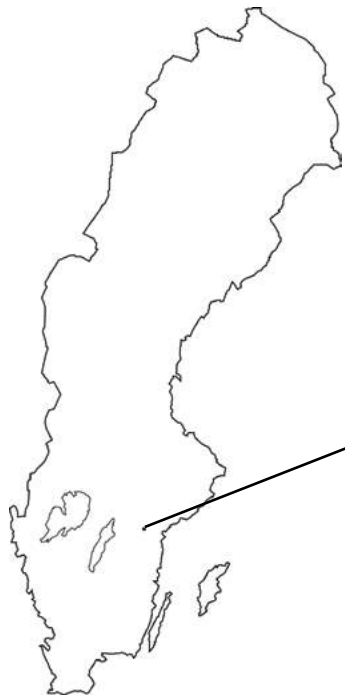

ca år 1870

Eftersom träden vuxit sig lite större är fotografiet troligen taget vid det som kom att bli Norra Promenaden. I skuggan under träden har bänkar blivit utplacerade och med tanke på deras snirkliga uttryck bör de vara i någon form av järnkonstruktion. En man har slagit sig ned för att vila i skuggan och en annan har stannat upp jämsides för att samtala. Bakom sofforna är en häck planterad i anslutning till allén. Människor rör sig på gångvägarna och körbanan i mitten ligger för stunden öde.

Tillhör Norrköpings Stadsmuseum

Norrköping

Karta över stadskärnan med Promenaderna

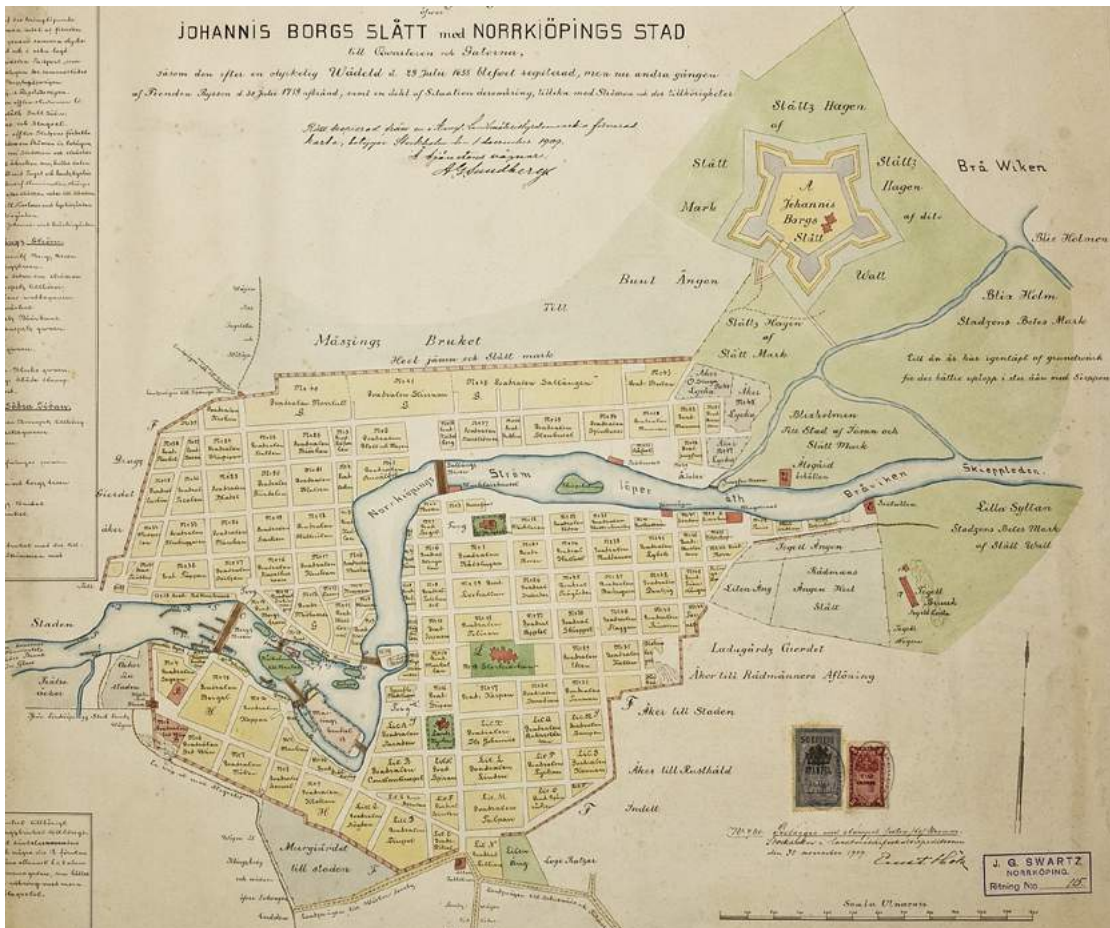

I detta arbete används en stiliserad ritning av Promenaderna för att orientera läsaren var i staden vi befinner oss och vad olika byggnader och anläggningars relation är till Promenaderna.

Från 1600-tal, rutnätsplan och bränder...

Historiskt sett har Norrköping varit en viktig transportknut i Östergötland, både när det kommer till landsvägar och sjövägar. Området har varit en viktig köpstad, med medeltida anor och ett centrum som spelat en stor roll i landets historia. (Horgby och Nilsson, 2000 s. 536-537) År 1627 kom Louis de Geer, holländsk finansman inom industrin, att flytta till Sverige och slog sig ned i Norrköping. På grund av sitt gedigna arbete kallas han ofta för "den svenska industrialismens fader". Under sin levnadstid kom han att göra mycket för Norrköping som stad på den industriella fronten. Det var under hans tid som industrilandskapet började byggas upp och industrin inom framförallt papper och järn tog fart. (<http://louisdegeer.se/om-oss/historia/>) Tack vare De Geer lades grunden för Norrköping som en stark industristad tidigt.

Förr drabbades de svenska städerna ofta av bränder. Efter eldsvådorna byggdes städerna igen upp på liknande sätt och det gjordes egentligen inga förändringar för att minska riskerna för framtida, kommande bränder. De nya husen byggdes på gamla grunder, stadsstrukturen såg likadan ut och problematiken fortsatte. Liknande problematik fanns i Norrköping. Här härjade elden 1655, flertalet gånger på 1700-talet, 1822 och 1826. (Kvarnström et. al. 2000, s.26)

"Grundriktning öfver Johannis borgs slätt med Norrköpings stad till kvarteren och gatorna såsom den efter en olycklig wådel den 29 juli 1655 blefvet regulerad."

Utförd av lantmätaren Sven Ryding, Kopia från år 1909. Norrköping har fått en strikt rutnätsplan där kvarteren för första gången anges med namn. Ursprungliga planen godkändes redan 1641 men genomfördes först efter stadsbranden 1655. Runt hela staden fanns ett så kallat stadsplan med öppningar i norr, väster och öster. Vilka motsvarar dagens Norr Tull, Väster Tull och Söder Tull. Där planket gick i nordväst ligger idag "Plankgatan". Strömmen genom staden kallades på kartan för Norrköpings ström. (Norrköpings Stadsarkiv)

Till 1800-talsstaden Norrköping

På 1840-talet, innan Norrköping blivit en storstad, bestod staden av en låg bebyggelse i form av en- och tvåvåningshus, de flesta i en gul puts. Många av de kvarnar som låg utmed Motala Ström hade börjat bytas ut mot nyare industrier och segelfartygen blev färre i takt med att ångfartygen ökade. Norrköping var en riktig sjöfartsstad med eget varv. Bebyggelsen var dock inte helt uppbyggd efter bränderna som härjat på 1820-talet. Stadsbebyggelsen låg mellan dagens Drottninggatan (dåvarande Söder Storgata) och Kungsgatan (Norr Storgata). Till dessa anslöt landsvägar från bland andra Söderköping och Stockholm. Utanför stadens tullstaket tog landsbygden vid. (Sandberg 1980 s.21) Tullstaketet gick ungefär vid Promenadernas nuvarande sträckning. (Sandberg 1980 s.117). Norrköping kom under 1800-talet att gå från en medeltida struktur till en mer modern rutnätsstad. (Sandberg 1980 s.23) Mellan 1650-tals och 1810-talskartan märks inte så stora skillnader i storlek på staden utan dessa förändringar kom att ske först långt senare.

Norrköping 1810. Söder Tull syns i stadens södra spets och Norr Tull ligger en bit utanför staden. Ur Vermings kartbok, beskuren

Släkten Swartz

En betydelsefull släkt i Norrköping var Swartz som genom snuset skapade sig en stark position i staden. Från början var det Petter Swartz, ursprungligen från Värmland som slog sig ned i Norrköping och etablerade en snusfabrik i staden på 1700-talet. (Swartz, 2008 s. 9-12) Nedan behandlas två av hans ättlingar, John Swartz d.y. och dennes son Erik Swartz. Båda levde i 1800-talets Norrköping och kom att bli viktiga för stadens utveckling, den sistnämnda inte minst för sitt arbete med Promenaderna. (Swartz, 2008 s.41)

John Swartz d.y. föddes som Johannes år 1790 men kom att kallas John. Han studerade och reste i unga år och ärvde snusfabriken av sin far vid en ålder av 29 år. Johns viktigaste drivkraft var att "ses som en god medborgare i fädernesstaden". Han var med och stiftade Sparbanken i Norrköping, satt i Borgerskapets Äldste och intresserade sig för lantbruk i den större skolan. Under hans verksamhetstid i staden utarbetades de första tankarna om järnväg mellan Norrköping och Linköping, gatubelysningen i form av gas togs i bruk och staden fick sin egen staty över den tidigare kungen Carl XIV Johan. (Swartz, 2008 s.33-37) År 1817 föddes Erik, som var äldsta sonen till John Swartz d.y. Likt sin far tog han över ansvaret för snusfabriken, satt i Borgerskapets äldste och investerade mycket av sin förmögenhet i staden. Han finansierade den Swartziska friskolan och kom att lägga mycket av sina pengar och sin tid på projektet att genomföra Norrköpings Promenader. (Swartz, 2008 s. 41-43)

Kungen hade betytt mycket ekonomiskt och symboliskt för staden i samband med motgångar som bränder och denne hade också stöttat stadens industri. Han och Swartz hade skapat vänskapliga band genom arbetet med Norrköpings Sparbank vilket gjorde att Swartz arbetade hårt för att lägga fram statyförslaget för övriga inom Borgerskapets äldste. Förslaget gick igenom och två år senare, 1846 avtäcktes statyn på det som i många år kom att kallas Carl Johans torg. Invigningen och avtäckandet skedde under festliga former med fyrverkerier, kungligt besök, musik och därefter bal på Stadshuset. (Rodell, 1996)

Ny stadsarkitekt och en staty av kungen

År 1842 anställdes Carl Theodor Malm, då som t.f. stadsarkitekt i Norrköping eftersom Peter Lundmark fortfarande var sittande på posten, med en lön i form av ersättning efter respektive arbete som utfördes. År 1845 fick han fast tjänst och då också en årlig lön. (Sandberg 1980 s.116) Malm hade sökt tjänsten redan 1839 men då han inte fick jobbet arbetade han istället fram till sin anställning med andra projekt i staden så som till exempel John Swartz residens vid järnbron. (Gejvall-Seger 1978 s.132-133) I arbetet som stadsarkitekt ingick besiktningar av kajer, broar och olika sorters bostäder. Dessutom skulle Malm inspektera byggnadsplatser och kontrollera dess ritningar utöver arbetet med att skapa och rita upp nya byggnader och platser i staden. (Sandberg 1980 s.117) 1944 donerade John Swartz en summa pengar för att möjliggöra en staty av den bortgångne kungen Carl Johan.

Norrköping byggs ut

Malm fortsatte byggandet i Norrköping med en stadsplan som följde 1600-talets rutnätsplan. Planen var från början upprättad av Olof Hansson Örnehufvud som på 1640-talet ritade en karta där medeltidsstadens karaktärer var omritade till ett rutnät. Kanske var det tack vare stadens alla bränder som den ombyggnationen blev möjlig att följa. Av medeltidskaraktären syntes inte mycket och idag finns bara vissa drag kvar av den på bland annat Västgötegatan och Kvarngatan. Vid denna tiden fanns tre torg av betydelse i staden. Det var Skvallertorget, Tyska torget vid rådhuset och Saltängstorget som då hade både gästgiveri, stadshus, ”spektakelhus” och ridhus i anslutning. (Sandberg 1980 s.22) Enligt Drottning Kristinas önskemål skulle Norrköping byggas ut och i tre etapper ritades ytterligare kvarter eller ”kvadrater” ut. Vid Murgärdet där skolor planerades anläggas, Saltängen men också kring de nya promenaderna i söder och öster utökades bebyggelsen. (Sandberg 1980 s.23)

Fabrikernas uppsving

Under första halvan av 1800-talet hade textilindustrin fullkomligt exploderat i Norrköping. År 1950 fanns över hundra fabriker i staden som producerade kläder. (Gejvall Seger 1978 s.155-156) Under denna perioden hade staden till och med starkare industri och textilhandel än självaste huvudstaden. (Ahlberger, 2001 s. 32-33) Tre stora bolag som arbetade med bomull bildades och samtidigt som textilbranschen blomstrade ökade också annan industri som t.ex. livsmedel, papper och bryggerier. Norrköping stod för ungefär en tredjedel av Sveriges totala omsättning inom industrin. (Gejvall Seger 1978 s.155-156) Men med industrin kom också röken och behovet av frisk luft. Så parallellt med industrins storhetstid uppkom idéer kring mer grönska i staden, Promenaderna och parkerna i Norrköping föddes. (Gejvall Seger 1978 s.142)

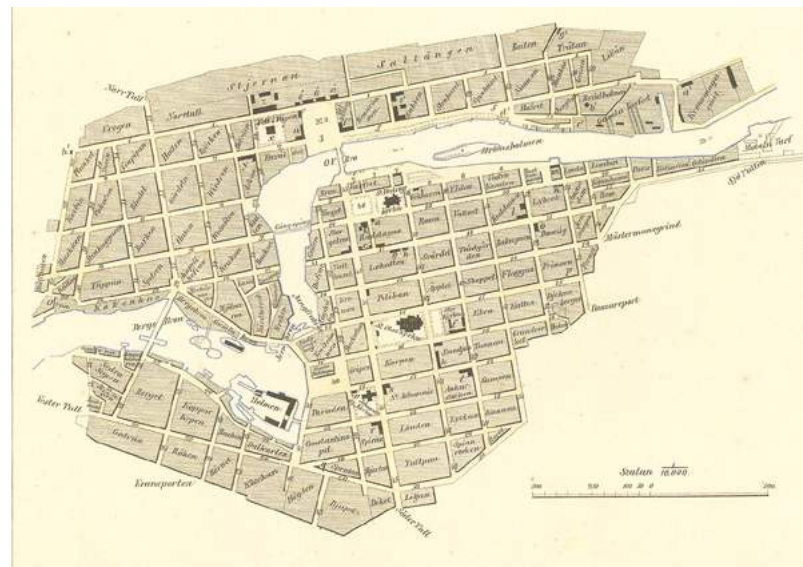
Ursprungliga idéer och visioner till Promenaderna

I protokollet från 1856 lyfter Borgerskapets äldste fram vikten av att satsa på promenader för Norrköping. Sådana skulle stärka staden ur ett estetiskt perspektiv och gynna många människor. Trädgårdsarkitekten Knut Forsberg ansågs skicklig när det kom till denna form av design och kommittén ville mer än gärna att han skulle förgylla just deras stad med sina idéer. ”Committerade dela lifligt de mångas åsikter, hvilka, på samma gång som de åsyfta en tillfredsställelse och ett nöje för sig sjelfva och sina anhörige, tro det vara både en heder och en pligt för Norrköpings samhälle att, lika med andra samhällen söka tillvägabrinda offentliga promenader och medelst planteringar åstadkomma försköningar i och omkring staden, emedan man derigenom onekeligen bidrager att hos stadens befolkning i allmänhet lifva känslan för samhällelig trefnad och i mer än ett afseende förmildra sederna. Af intresse för framsteg i denna riktning har en af Committerade låtit Direktör Knut Forsberg bekant för sin skicklighet och smak vid sådana arbeten uppgöra en omfattande plan till Norrköpings omgifningars förskönande.” (Borgerskapets Äldste 1856 s.503-504) I samma text beskrivs hur planerna i början omfattar stadens norra del, det som kom att bli Norra Promenaden. (Borgerskapets Äldste 1856 s.504-505) I Borgerskapets dokument beskrevs mest de estetiska behoven av promenader och planteringar i staden. Förutom att staden skulle bli vackrare och grönare går det att ana en viss tanke om att höja statusen och attraktiviteten hos Norrköping.

Staden hade egentligen inte råd med projektet denna tidpunkten utan Swartz fick själv stå för det ekonomiska och betala Forsberg för arbetet med planen. Men genom viss övertalning, donationer och lite tur med förändringar kring markavtal i norra delen av staden fick Swartz igenom första etappen av en allé, med tydliga strukturer från Forsbergs plan. (Swartz, 2008 s.124-126)

Knut Forsberg

Så kom det sig att Knut Forsberg, som endast då var 26 år, fick uppdraget av snusfabrikören Erik Swartz att rita upp ett förslag på en parkanläggning till staden. Trots den unga åldern hade Forsberg både kunskap och erfarenhet men framförallt också många idéer. Förutom den gröna ringen av Promenader skissade han ett omfattande förslag där många anslutande parker föreslogs. Arbetsnamnet för hela Forsbergs projekt i Norrköping kom att bli ”Promenader, parker och trädgårdar”. (Hallemar 2013, nr 83) Det sägs att Forsberg hämtade inspirationen från Ringstrasse i Wien och Paris Boulevarder. (Södergren 2001, s.10)

Karta från 1853 beskriver hur Norrköping såg ut i samband med att idéerna om Promenader uppkom. Källa: Norrköpings Stadsarkiv

Oavsett så syns de kontinentala influenserna i Forsbergs arbete.

Få av parkerna i förslaget kom att anläggas men en av de grönytor som har sitt ursprung i Forsbergs idéer och planritningar är Carl Johans park. (Hallemar 2013, nr 83) Eftersom Forsberg var son till en hovlakej fick han tidigt kontakt med hovet och blev uppmuntrad att studera vidare som ung. Sitt genombrott som trädgårdsarkitekt sägs att han fått redan som 22-åring när han vann en tävling kring utformningen av franska Bois de Boulogne i Paris. I Sverige ritade han Berzelii park och utnämndes 1854 av kung Oscar I till direktör för Kungl. Maj:ts slottsträdgårdar. Samma år gifte sig Forsberg med änkan Johanna Dybeck. (Sunesson, 2000 s.120) Nolin beskriver Forsbergs plan av Norrköpings Promenader som hans första stadsplaneprojekt. Tidigare hade han bara inriktat sig på parker men detta var någonting mer. Trots att den gamla stadskärnan lämnas orörd ritades idéer om att villor och offentliga byggnader skulle ligga i anslutning till promenaderna. ”Här kan vi alltså se en differentiering av offentligt liv och privat boende.” (Nolin, 2009 s. 59) Först fyra år efter förslaget till Norrköpings Promenader, 1859, genomfördes tävlingen om utformningen av Ringstrasse i Wien. (Sunesson 2000 s.123-125) Så ser man till utvecklingen i hela Europa var Forsberg tidig med sina idéer.

Forsbergs förslag

Fotografi av ritningen över Knut Forsbergs idéer om Norrköpings Promenader som han kallade för "Promenader, Parker och Trädgårdar", från 1856.

Källa: Norrköpings Stadsarkiv. Idag finns endast fotografiet av planen bevarat, originaldokumentet tros ha brunnit upp i samband med branden i stadshuset 1942. (Sunesson, 2000 s.123-125)

I förslaget hade Forsberg bäddat in staden i en promenadring, flankerad av parker och grönytor. I norr var parkerna placerade, förutom området för dagens Karl Johans park, utanför trädallén. Det var stora ytor och trots att parkerna låg kant i kant, var de tydligt uppdelade i olika delar, likt teman.

Formerna var symmetriska och vegetationen grupperad. Sydöst om den svagt skissade Johannisborg syns ett stort parkområde i anslutning till Motala ström. I söder var parkerna placerade innanför allén mot staden och hjälpte med sina olika storlekar och vinklar till att skapa en jämn struktur på stadens form så att en promenad kunde anläggas i en mjuk form utmed stadens södra del. Trädplanteringen var dubbelradig och på flera ställen utmed promenaderna var små "cirkulationsplatser" utritade där vardera fyra anslutande vägar möttes.

Knut Forsbergs tankar om alléer och promenader

Gemensamma nämnare för planteringar som lundar, alléer och häckar menade Forsberg var deras regelbundna form. Alléer bestod av träd, ofta på hög stam i raka linjer med regelbundet avstånd sinsemellan. Forsberg menade att alléerna skulle vara storslagna och imponerande. Detta gjordes genom tillräcklig längd och bredd på anläggningen men också genom trädens höjd. Förhållandet mellan trädet och anläggningens storlek var viktig. (Forsberg 1861 s.71-72) "Till alléer begagnas i främsta rummet lindar, kastanier och lönnar, emedan de växa temligen fort, hafva rikt skuggande löfverk, vackra doftande blommor, som lemna riklig föda åt de i hänseenden nyttiga och idoga bien, och derjemte emedan de trifvas utmärkt väl i vårt klimat..." (Forsberg 1861 s.67-68) Efterfrågades ett mjukare intryck eller om allén skulle göras kortare, exempelvis bara några hundra alnar lång, gick det att välja arter som exempelvis Prunus eller en mindre Acer för att gå ned i skala något. (Forsberg 1861 s.71-72) Ska man tolka artvalet lind för Norrköpings Promenader tyder det på en tanke om en pampig och storslagen anläggning.

Forsberg menade att det var problematiskt att bara använda två rader träd och dessutom sätta de två raderna alldeles för nära varandra vilket skapade ett ojämnt förhållande till dess höjd och längd. Stod också träden i respektive rad för nära på varandra förhindrades solen att nå ned mellan trädskronorna. Solens strålar behövdes både för att värma upp jorden men också torka upp så att marken inte blev för blöt. Han tryckte hårt på diken och rännstenar som ett hjälpmedel för att hålla vägbanor torra men också för att undvika stående vatten i planteringarna. Ur den estetiska synvinkeln menade han att endast två trädrader såg aningen snålt ut men att det krävdes en balans i hur många träd som planterades utmed promenaden också för att inte helt skugga ut eller ta bort möjligheten att se ut i omgivningen. "Således böra trädraderna icke ställas för nära intill hvarandra, och de enskilda träden ej heller för tätt, ty derigenom skulle icke allenast luftens och ljusets tillträde förhindras, utan äfven utsigten på omkringvarande natur och konstverk förminskas, och lustvandringen i den skuggrika allén derigenom förlora ett af sina största behag." (Forsberg 1861 s.66-67) Dessa tankar faller väl in på promenadanläggningen i Norrköping där ursprungliga idéen och utförandet var en allé i utkanten av staden som på så sätt gav möjlighet till utsikt i det omkringliggande landskapet. Här syns också Forsbergs idéer om dubbelradiga alléer, hur viktigt det är för intrycket men samtidigt att det kräver stora ytor för att skapa balans mellan träd och mark. Träden skulle bidra till en viss skugga men solen behövde också nå ned till marken för att värma upp den.

Utöver själva alléplanteringen och träden fanns tankar om andra växter som kunde planteras i anslutning för att ytterligare höja anläggningens uttryck. "Vi hafva redan förut äfven framställt att alléerna bör vara fyrdubbla, på det att den i midten befintliga körvägen ej af fotgångaren skall behöfva beträdas, utan endast begagnas af åkande och ridande, hvaremot sidoalléerna uteslutande äro afsedda endast för de spatserandes bekvämlighet. För att afvända det obehagliga dammandet från körallén, planteras vidaer en häck af något blågrått löfverk till 1 ½ alns höjd mellan kör- och gångalléerna. Hvarför denna färgbrytning i löfverket förordas, är endast på det ögat ej skall besväras af fula neddammade blad å ena sidan af häcken, utan alla blad hafva samma färg." (Forsberg 1861 s.67-68) Designen styrdes tydligt av problematiken med damm och den föreslagna växtligheten fick anpassas för att trots förhållandena ge ett så städat intryck som möjligt. Trots att bilen inte fanns med i stadsbilden än delades gående och åkande människor upp och påbjöds olika vägbanor.

Forsberg beskrev de tre ändamålen för att anläggande av kör- och gångvägar. Han lyfte både praktiska och mer estetiska aspekter. "För det första, att man skall obehindrat kunna gå från den ena bostaden eller hviloplatsen till den andra. För det andra, att man skall kunna promenera omkring i en anläggning mellan de olika byggnaderna, löfsalarna eller sittplatserna, och bese de framstående konstverken eller ock kasta en blick ut i den omgivande naturen. Och för det tredje, att man må kunna torrskodd och bekvämt alla tider på året utföra dessa förlustelser så i vagn, som till häst eller fots." Han menade att dåtidens stadsplanerare ofta drog vägarnas sträckningar först och placerade ut byggnader och hus i efterhand istället för tvärtom vilket kändes som en främmande lösning för Forsberg. För att lyckas med en bra väg krävdes en någorlunda slät yta, inte för kraftig sluttning och en viss avrinning utåt omgivande planteringar. Fuktigheten i marken skulle hållas jämn för att varken vara för blöt så vägen faller sönder eller för torr så den dammar för mycket. (Forsberg 1861 s.37-38)

Gräsmattor och skötsel av dessa

Det var inte bara själva träden som är av vikt utan för att anläggningen skulle bli komplett gällde det att lägga energi på gräsmattorna runtomkring också. En lyckad gräsmatta var den som var grön länge och hade "yppig växtlighet" enligt Forsberg. Vid såningen av gräset fick inte ytorna torka ut utan mådde bäst av att skyddas mot solen. Forsberg gav förslag på samplantering med havre som gror och växer lite snabbare än flera gräs och som sedan slogs med lie innan det gick i ax. Han pratade om möjligheten att ha får som betar istället för att bara slå gräsytan men då krävdes också en viss inhägnad. Här lyfts de offentliga ytorna som platser för denna långsiktiga, men kanske något dyra process för att få en frodig gräsyta. Forsberg ger exempel på mindre promenadplatser som ändamål eller anläggningar som parker eller större trädgårdar. (Forsberg 1861 s.107-109) Dessa gräsmattor eller också kallade "gräsplaner" liknar på så sätt inte dagens gräsmattor utan hade ett mer ängslikt utseende. Genom att slå gräset mer sällan skapades längder som gick att sälja och gräsytan kunde ge tillbaka även ekonomiskt. (Nolin, 1999 s.110-111)

Vykortet över Norra Promenaden visar hur gräsmattorna har ett yvigt uttryck. Detta överensstämmer bättre med hur gräsmattorna såg ut historiskt men också hur Knut Forsberg föredrog dem jämfört med många andra fotografier.

Södra Promenaden i ett tidigt skede, runt 1870. Lindarna är fortfarande små. En person håller på att samla ihop gräsklippet från alléerna. Detta är en av få bilder som visar på någon form av skötsel av Promenadernas gräsmattor från den äldre tiden. Oftast är människor uppställda för ett formellt fotografi eller förevigade under sin lustvandring i promenaden.

Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsarkiv

Gräsmattorna var länge en blandning av gräs och örter. Först på 1920 hade speciella grässorter för gräsmattor förädlats fram. Innan detta hade gräsmattorna ett "tufsigare" utseende p.g.a. sin blandning av olika fodergräs. Exempel kunde var ängssvingel, timotej och rajgräs. Först på 1950-talet kom bensindrivna gräsklippare. Då eftersträvades en mer perfekt gräsmatta och man använde gärna ogräsmiddel och gödsel kombinerat med bevattning. (<http://www.sfv.se> s.22)

Promenaderna blir verklighet

Norra Promenaden först

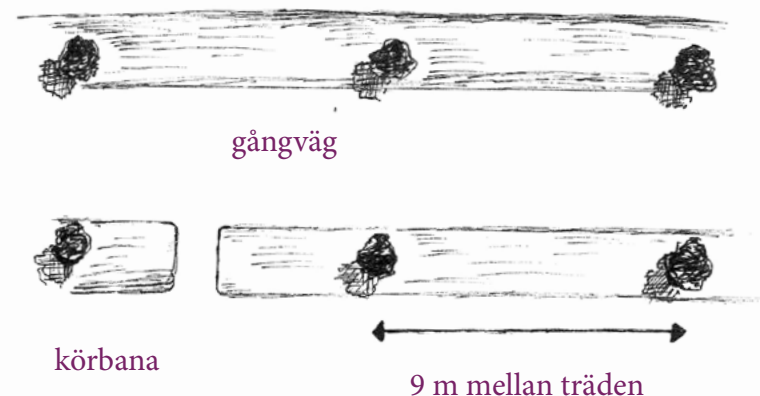
1858 anläggs den första delen av Norra Promenaden, då under namnet "Nya Allén". Den dåvarande sträckningen gick mellan Norr Tull och dagens Kronomagasinsgatan. I denna delen planterades parklinden, *Tilia vulgaris* och promenaden var då 1.500 meter lång. I mitten gick en allékörbana som var inramad med två rader lindar på vardera sida. Planteringsavståndet mellan varterade trädet i raden var 9 meter. Mellan de inre träden kring allékörbanan var det ett avstånd på 12 meter och sedan 5.5 meter ut till nästa träd. Uppdraget att ta hand om planteringen gick till dåvarande trädgårdsmästare Wilhelm Leykauf. (Hellerström, 1971-1972 s.1-2)

Egentligen hade planteringsarbetet börjat redan året innan, 1857 men träden som skeppades från Tyskland med båt trivdes inte utan många fick ersättas år 1858. (Swartz, 2008 s.126) Men oavsett att träden tog sig bra så växte de långsamt. I folkmun kallades Norra Promenaden länge för "Swartzens påk-allé" på grund av de stora störrar som stöttade träden, vilka nästan var större än träden själva och till en början tog över intrycket av trädallén. Dessutom var trädplanteringen en kostsam historia. (Swartz, 2008 s.127) Människorna i staden hade nog svårt att se till den investering som träden verkligen innebar.

Innan städernas parkförvaltningar kom till fanns speciella kommittéer för att styra och ta ansvar för det gröna i staden. Det kunde till exempel vara personer från stadsfullmäktige eller borgerskapets äldste som satt med i kommittén. I Norrköping bildades, i samband med att den Norra Promenaden kom till "Styrelsen för promenadanläggningen norr om staden". 1869 ersattes denna istället av "Styrelsen för stadens promenader och parker". (Nolin, 1999 s.84) I februari 1871 anställdes Axel Widstrand som Norrköpings första stadsträdgårdsmästare och fick ansvar för skötseln av promenaderna och planteringarna i staden. (Hellerström 1971-1972 s.2) Det var Erik Swartz som fortfarande höll i det ekonomiska för Promenaderna. Bland annat köptes hagtornshäck från plantskolan på Fridtuna (i södra delen av Norrköping, vid dagens Vasaparken) som planterades mellan Norr Tull och dåvarande Repslagarbanan. (Räkningar öfver Promenadanläggningen Norr om Staden för åren 1857-1962) Den löpte på norra sidan av trädallén. (Hellerström, 2009 s.20) Soffor köptes in och placerades ut, och sattes fast i marken, i anslutning till Carl Johans Torg. (Räkningar öfver Promenadanläggningen Norr om Staden för åren 1857-1962)

Sektion över Norra Promenaden med mått på körbana och gångväg. Tolkning av det enkla stadsrummet de första åren efter planteringen av "Nya Allén".

Träden i Promenaden planterades med ett mellanrum på 9 meter i trädtraden. På vissa platser i planteringen fanns små gångvägar eller "smitvägar" för att kunna ta sig mellan gångväg och körbana.

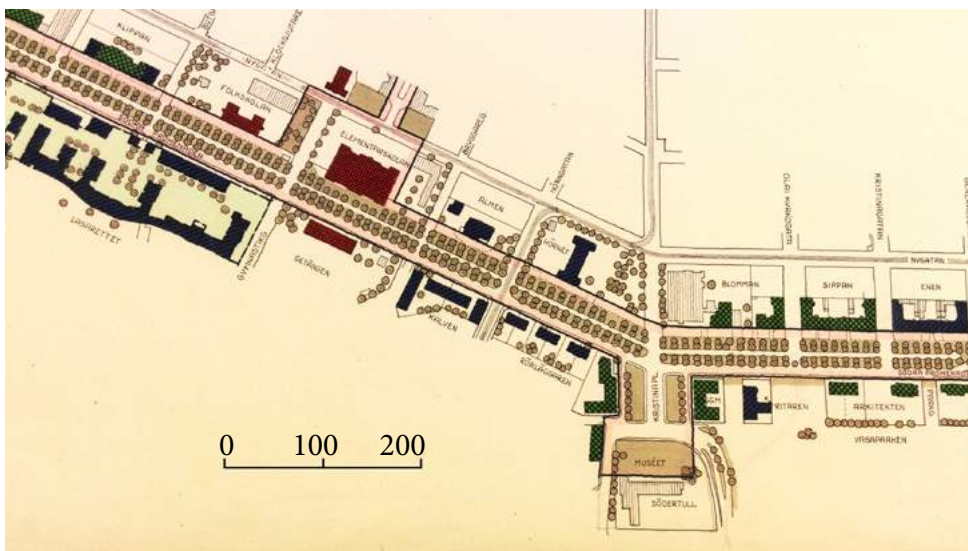

Skolorna och Promenaderna, sida vid sida

År 1842 beslutade Sverige genom folkskolestadgan att varje stad skulle innehå minst en folkskola. (Malmberg 1983 s.187-188) Detta innebar att man i Norrköping behövde uppföra skolbyggnader. Stadsarkitekt Malm fick på sin lott att skapa förslag på ny sådan bebyggelse och det föll sig naturligt att lägga dem i utkanten av staden. Där fanns framförallt plats men det hade också kommit upp tankar om ett allésystem omslutande Norrköping där skolbyggnaderna skulle falla in som naturliga element. (Sandberg 1980 s.67-68) Gejvall-Seger beskriver tanken kring skolbyggnadernas placering. "I periferin, vid ett grönskande promenadbälte med slätten, skogen och Bråviken därbakom, fick det uppväxande släktet inhämta kunskap, i en lugn och harmonisk miljö nära naturen. Så var tanken. Skolhusen har placerats i fonden av gator från innerstaden, ofta på höjder. Det skulle vara festligt välkomnande för de anstormande, kunskapstörstande barnen." (Gejvall-Seger 1978 s.135)

Arne Malmberg beskrev relationen mellan stadens skolor och Promenader: "Här kan man spåra ett samspel med fruktbar växelverkan. Promenaderna motiverade lokalisering av skolor, och nybyggda skolor fick i sin tur motivera nyanläggning av promenader." (Malmberg 1983 s. 187-187)

Skolor och träd sida vid sida. Utsnitt av Södra Promenaden vid korsningen mot Drottninggatan visar på exemplen Folkskolan och Elementarskolan.

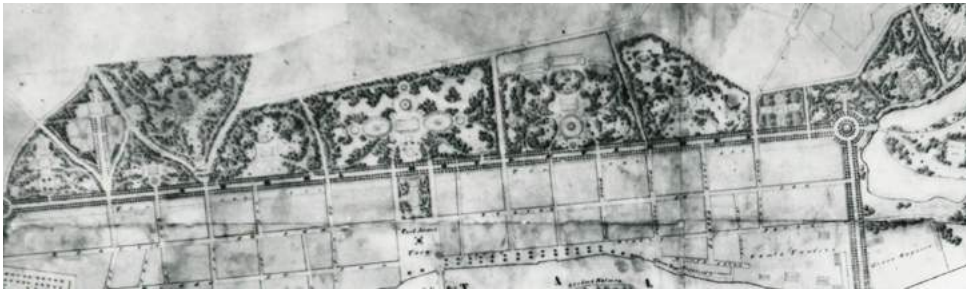
Källa: Norrköpings Stadsarkiv

Det tyder på en viktig koppling mellan Promenaderna och dess anslutande skolbyggnader, hur de bådas existens bidragit till ett behov av den andre att utvecklas och utvidgas. I skildringen om ätten Swartz (Swartz, 2008 s.126-127) beskrivs också hur många av de nya folkskolorna i staden blev en räddning och ett motiv för att promenadprojektet skulle fortsätta att anläggas.

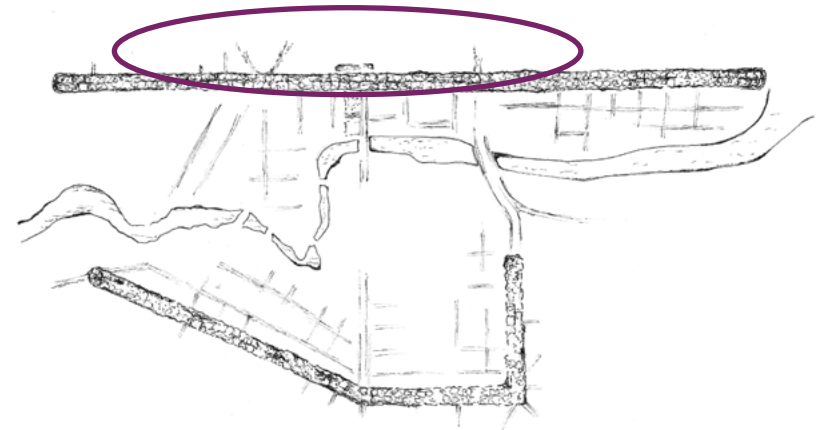
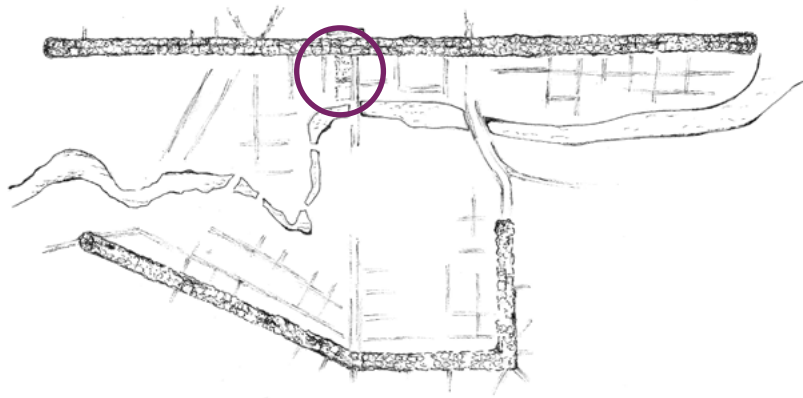
Skolbyggnadernas karaktärer kom att gå från monumentala byggnader till något enklare hus, utan att tappa det arkitektoniska, men med tydligare fokus på funktion och utrymmet utomhus blev av större vikt. Här skulle det både finnas plats för planteringar och rejäla ytor för lek. (Sandberg 1980 s.67-68) Även i övriga Sverige byggdes det skolbyggnader som det aldrig gjorts förr denna tiden. Denna prioritering av skolor gav ett resultat i att många andra byggnader fick vänta med att anläggas. Istället för överdriven yttre design av fasader, dekorationer och liknande utsvängningar kom planlösningen och hygien i byggnaderna att spela större roll. Malms uttryck kom att bli ganska enkelt och stilrent med inslag av klassicism och renässans. (Sandberg 1980 s.92) I Norrköping fanns redan flera skolor men antalet kom att öka de närmsta årtiondena. På 1860-talet hade staden över hundra olika sorters skolor, både privata och offentliga. Dock hade få skolor fokus på hygien och hälsa utan istället hölls undervisningen i de lokaler som fanns att tillgå för en billig peng. Nu började det istället anläggas skolor som ursprungligen var planerade för undervisningsändamål, till exempel Hedvigskolan, Berzeliuskolan och De Geerskolan. Hälsan fick allt mer fokus och skolorna önskades placeras i utkanten av staden där luften var friskare och barnen fick möjlighet att röra på sig i grönnare miljöer. Därför anlades allt fler skolor utmed Promenaderna. Utbildningsmiljön inomhus förbättrades också genom akustiken och belysningen fick större betydelse. Det var viktigt att alla barn hade nära till någon skola vilket snarare bidrog till många små skolbyggnader istället för de större komplex som byggdes i andra städer. Norrköping kom att bli ett ideal när det kom till pedagogik och folkbildning vilket gjorde att folk utifrån gärna kom på besök för att studera skolorna. (Malmberg 1983 s.187-188) Gejvall Seger (1978 s.147) lyfter också hur skolorna karakteriserade staden, inte minst ur ett stadsbyggnadsperspektiv. Det låg folkskolor i alla väderstreck och här fanns också militärskola, vävskola och olika flickläroverk. Hon beskriver också framförallt hur skolorna ligger i relation till Promenaderna: "Skolornas namn, ävensom deras användning har sedan 1913 undergått förändringar, somliga är till- och ombyggda, men läroanstalterna ligger kvar där vid ringen som pärlor i ett halsband."

Parken vid Norra Promenaden - en del av Forsbergs förslag som anlades

Redan i Knut Forsbergs förslag ingick det en park i anslutning till Promenaderna. Parken fick sin plats mellan det så kallade Karl-Johantorget och den Norra Promenaden. Anläggningen stod färdig på 1860-talet och skapade tillsammans med bland annat ett stadshus, en skjutsinrättning, hotell och schweizeri ett nytt centrum i den norra delen av Norrköping. Parken bestod av planteringar och gräsplaner med omgivande gångvägar från och till Norra Promenaden och Karl-Johans Torg. (Nolin, 1999 s.155-159) I maj 1862 placerades soffor ut i de nya parkerna och grönområdena. (Gejvall Seger, 1978 s.144) Hellerström beskriver hur parken under en period var inhägnad med ett järnstaket ritat av Carl Theodor Malm. (Hellerström, 1996 s.29) I Knut Forsbergs planförslag fanns tankar om att stärka parken med en så kallad monumentalbyggnad. Detta kom att förverkligas i slutet på 1860-talet när järnvägsstationen anlades på andra sidan Norra Promenaden. (Nolin, 1999 s.155-159)

Ovan syns Forsbergs förslag på en mindre park i anslutning till den Norra Promenaden. Utsnitt ur fotografiet av Forsbergs ritning, tillhör Norrköpings Stadsarkiv

Orienteringsbild visar hur järnvägsstationen anlades i anslutning till Norra Promenaden

Järnvägsstationen vid Norra Promenaden

Redan i början på 1850-talet fanns intresse för järnväg mellan Norrköping och Linköping. Då var det John Swartz som lyfte förslaget och det hann göras både undersökningar och kalkyler över kostnader innan förslaget rann ut i sanden. Trots det hann det gå flera år innan Norrköping tillslut fick en järnvägsstation. (Godlund och Godlund 1972 s.53) År 1862 förs det på tal igen och staden fick besök av överstelöjtnant Carl Gottreich Beijer och järnvägsbyggnadschefen Nils Ericson som båda arbetade inom statens järnvägsbyggnation. Samma år äskades 4 miljoner till vad som kom bli östra stambanan. Spåret kom att gå från Norrköping, via Linköping och Mjölby söderut, vidare väster om sjön Sommen.

Året därpå byggdes Norrköpings stationshus upp, ritat av A W Edelsvärd och blev likt kronan på verket för Carl Johan-parken. Förutom stationsbyggnaden anlades ett lokstall och en magasinbyggnad på platsen. Det fanns ett spår som gick till hamnen och med hjälp av vändskivor lyckades man hantera trycket och flytta vagnar dit det behövdes. Lindarna i allén började ta sig och diket vid den Norra Promenaden kom att stensättas. (Bengtsson 1966) (<https://www.trafikverket.se>)

Orienteringsbilden till vänster visar på hur en park anlades i anslutning till Norra Promenaden

1866 öppnades östra stambanan och järnvägsstationen invigdes i norra delen av staden och kom i folkmun kallas "Norra station". Norrköping hade nu en järnvägslink via Katrineholm till både Göteborg och Stockholm. (Godlund och Godlund 1972 s.53-59)

I och med järnvägens intåg i städerna tillkom det ny bebyggelse. För att slippa riva befintlig stadskärna lades oftast stationerna i ena kanten av staden, där det skapades nya centrum vilket ledde till behov av fler bostäder och affärer. På så sätt utvidgades städerna. Orterna utmed stambanan stärktes och fick en kraftigare tillväxt jämfört med deras grannstäder utanför järnvägslinjen. Hade staden egen hamn lades stationen med fördel nära denna för att kunna underlätta för industrin. (Ahlberger, 2001 s.72-74) Utöver den centrala stationen fanns mindre stationer både på Väster och i Öst. Innan Östra station plockades bort på 1960-talet kom här att finnas tre perronger och tåg mot bl.a. Söderköping, Örebro och Kimstad. De två sistnämnda resorna gick via den Västra stationen, innan järnvägen gick ut från staden. (Södergren, 2001 s.56-57)

Vykort med Norra järnvägsstationen som motiv. Framför stationsbyggnaden syns Norra Promenadens lindar

1874 års stadsplan och byggnadsstadga

I samband med den nya stadsplanen diskuterades gatornas bredd, husens höjder och gårdsstorlekar. I slutet på 1800-talet blev frågarna kring brandskydd och framkomlighet viktiga. Men också sundheten, eller snarare bristen på den i staden lyftes fram. När befolkningen mellan 1840 och 1860-talet fördubblades blev trångboddheten ett allt större problem. Industrierbetarnas boendestandard var låg och staden kom att bli än mer segregerad. (Stenholm et. al. 1995 s.26-29) På 1870-talet hade bebyggelsen på några ställen etablerats utanför promenaderna och små samhällen växte fram utanför den gamla stadsgränsen. Innanför Promenaderna kom strukturen att bli alltmer modern med gatubeläggning och trottoarer. (Stenholm et. al 1995 s.30-31) I Norrköping Stadsfullmäktiges handlingar skrivs 1874 "Stadsplan bör så uppgöras, att den på en gång motiverar rörelsens behov af utrymme och bekvämlighet, sundhetens fordran på ljus och frisk luft, önskligheten af största möjliga trygghet mot mera utbredda eldsolyckor, samt skönhetssinnets anspråk på fritt utrymme, omvexling och prydlighet." Här beskrevs också stadens behov av esplanader, parker och planteringar. "...breda esplanader, anordnade med planteringar i midten och gator på sidorna, eller andra dylika anläggningar, dragas genom staden, helst på flera ställen och i flera riktningar...äfvén andra allmänna planteringar i staden, större och mindre, beredas så ymnigt som möjligt..." (Norrköpings Stadsfullmäktigehandlingar 1874, paragraf 10)

Karl Johans torg => Karl Johans park

År 1874 utvidgades parken vid Norra Promenaden och sammanlänkades så småningom med delarna som kom att kallas Sveaparken och Götaparken. D.v.s. parken breddades i öst och väst. 1876 fick parken en fontän. I jämförelse med Promenaden var parken ganska liten till ytan och fungerade mer som en viloplats/yta att stanna upp på än ett gångstråk. Här användes både annueller och perenner kombinerade med träd som formade lövsalar. (Nolin, 1999 s.155-159) John Philipsson var en inflytelserik man i staden och satt med både i styrelsen för Norrköpings Sparbank och i stadsfullmäktige, där han också blev ordförande 1889. (<https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Presentation.aspx?id=7255>) Philipsson gjorde en donation som möjliggjorde ombyggnaden av Karl Johans torg till en park år 1880. Den tyska trädgårdstilen fick inspirera och det togs in mycket exotiskt växtmaterial. Ett modernt inslag i den utökade parkdelen var kaktusplanteringen som från år 1938 kom att få ett årligen utvalt tema med koppling till något aktuellt och viktigt för staden. (Hågbrandt, Lars 1991. Stadsbyggnad 1 s.17-18)

Utsnitt av kartan från 1879 visar hur Norra Promenaden har fått en anslutande park som här kallas "Stadsparken". Söder om parken ligger fortfarande "Carl Johans Torg" som en hårdgjord yta. Kartan tillhör Norrköpings Stadsarkiv.

Kärt barn har många namn

I folkmun har Karl Johans park haft lite olika namn som Järnvägsparken, Stadsträdgården, Stadsparken, Mittenparken och Oscarsparken. En period när staden hade problem med prostitution i området kallades parken för "Oskuldsparken". (Hellerström, 1996 s.29) I Hellerströms litteratur går det också att tolka Järnvägsparken som den första delen som anlades i anslutning till stationen och Karl Johans park som hela anläggningen när denna sammanvävts. (Hellerström, 1996 s.29-33) I annan litteratur sägs den norra delen närmast Promenaden kallas för Järnvägsparken och den södra delen mot Motala Ström för Karl Johans park. (Hågbrandt, Lars 1991. Stadsbyggnad 1 s.17-18) Jan Nordström beskriver i sina artiklar Återblicken - Norrköping hela parken som Karl Johans park. (1987-10-10) Kommunen beskriver också hela parken som Karl Johans park men använder sig av en annan stavning på sin hemsida, Carl Johan. (<http://www.norrkoping.se>) Oavsett namn på parkområdet så syns tydliga kopplingar mellan platsen och Knut Forsbergs ursprungliga förslag. Detta skapar en viktig koppling mellan parken och hela Norrköpings promenadanläggning.

Vykort över parken som här kallas Järnvägsparken, d.v.s. den norra delen i anslutning till Norra Promenaden och järnvägsstationen, med fontän.

Södra och Sydvästra Promenaden tar vid

År 1869 anlades de första delarna av det som då kallades sydvästra Promenaden, idag Södra Promenaden, i anslutning till kv. Folkskolan och kv. Elementarskolan. Åtta år senare drogs promenaden ända fram till Söderköpingsvägen. (Hellerström, 1971-1972 s.2) Skalan på bebyggelsen kom att ändras under den här tiden, husen blev större men också gatorna blev så småningom bredare. (Nordström, 1987) I söder lades flera offentliga byggnader, likt Österrikes Ringstrasse. Både lasarett, brandstation, tingshus, idrottsplats och inte minst ett stort antal skolor kom att hamna i anslutning till den Södra Promenaden. (Hellerström, 1971-1972 s.2-3)

Utsnitt av karta från 1879 visar hur den s.k. "Sydvästra" Promenaden är anlagd söder om staden. Källa: Norrköpings Stadsarkiv

Södra promenaden vid Skepparegatan år 1870, träden nyplanterade. De träden som står närmast kameran är något mindre i storlek än de övriga. Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsmuseum

Litografi från år 1876 "Sedd från Vestra sidan"
Litografiska Aktiebolaget i Norrköping
Källa: Norrköpings stadsbibliotek

Fotografi över Södra Promenaden från 1898. Träden är fortfarande små men markerar ändå en gräns mellan bebyggelsen och det öppna landskapet i söder. Trädstöden syns tydligt och är på bilden nästan lika stora som träden själva. Av detta går det att förstå Promenadernas öknamn - "påkallén". Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsarkiv.

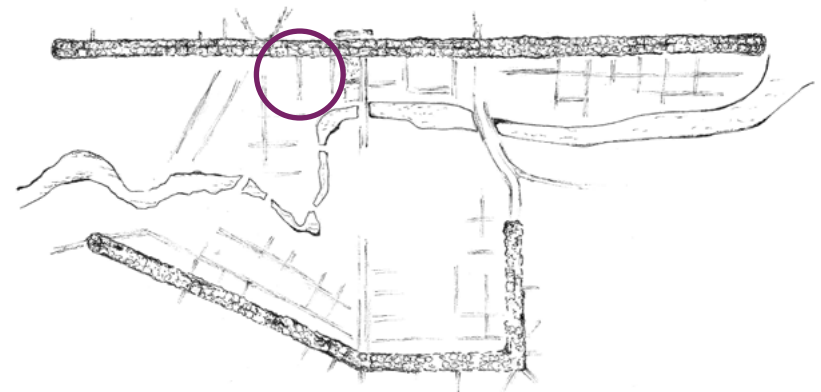
Kakhuset vid Norra Promenaden

Under 1800-talet flyttade serveringar ut till de svenska parkerna för att ytterligare sätta guldkant på vistelsen där. Det var alltifrån konditorier och sveizerier till enklare vattenbutiker. Även restauranger började anläggas i eller vid parkerna, de flesta stora och pampiga med inglasade verandor. De enklare byggnaderna ritades ofta in av trädgårdsarkitekten själv i den ursprungliga planen medan de mer avancerade ritades upp av arkitekter och adderades i ett senare skede. Några av byggnaderna fick orientaliska inslag men de allra flesta byggdes i Schweizerstil. (Nolin, 1999, s.259-262) De typiska lövsågsarbetena, som var det stora kännetecknet för Schweizerstilen kunde användas både på gavlar, räcken på verandan och takfoten. Det var tack vare utvecklingen av verktygen på 1800-talet som skapade nya möjligheter att smycka husen. Fasaderna målades ofta i ljusa färger som grönt, grått och gult. Till en början var fasad och lister i samma sorts färg för att efterhand som tiden närmade sig 1900-tal målades i olika nyanser. (www.hallahus.se/stilhistoria/1850-1900/schweizerstil/ [2017-06-01] Från början var "Kakhuset" en byggnad som stod i Himmelstalund, i samband med deras Brunnssalong. Detta var under 1800-talet och den sägs först ha varit enklare i sin utformning för att sedan bli utsmyckad i samband med ett kungabesök 1862. När brunnssverksamheten några år senare lades ned flyttades huset så att det istället låg i anslutning till den Norra Promenaden. (Södergren, 1999)

Anna Jacobsson berör i sin avhandling *Experiencing Landscape While Walking* (2009) om Ronneby brunn, olika moment som hör till upplevelsen kring brunnss-drickningen under framförallt 1800-talet. Rörelsen i form av strosande och promenerande i en grön miljö, musiken och inte minst själva vattnet. Här finns flera viktiga kopplingar till "Kakhusets" och inte minst Promenadernas historia när det kommer till rekreation och hälsa. Den totala upplevelsen är en kombination av olika moment. Platsen och utsikten står för en del, rörelsen för en annan, vilan för en tredje och så vidare.

*Notering på kortet till vänster:
"Kakhuset i Götaparken, mot Norra
Promenaden..."
Fotografiet tillhör Norrköpings
Stadsarkiv*

Orienteringsbilden ovan visar på var "Kakhuset" låg i Norrköping, i anslutning till Norra Promenaden.

I Leander Tells bok berättas det hur anläggningen såg ut och användes vid sekelskiftets början. "Kakhuset var på den tiden en grönmålad träpaviljong av idel s.k. snickarglädje med öppna breda verandor åt tre håll och baksidan mot ett tätt buskage snett bakom hyrkuskverket vid Slottsgatan. Paviljongen var ett omtyckt ställe på sommaren och var berömt för sitt goda kaffebröd." (Leander Tell 1972 s.22)

*Norra Promenaden år 1868
Fotografi över "Kakhuset" och Norra Promenadens lindallé
Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsmuseum*

Till en början fungerade byggnaden som en vattenpaviljong men i slutet på 1800-talet tog musiken större plats och här börjades hållas friluftskonserter när det inte fungerade som kafé. Framförallt är platsen känd för sina omtyckta allsångskvällar, med Gösta Elweroth i spetsen, som trubadur. Huset kom dock att rivas under mitten av 1950-talet. (Södergren, 1999)

Närheten mellan som fanns Promenaden och "Kakhuset" gör att de båda anläggningarna bör ha påverkats positivt av varandra. Vandrande i promenaden har stannat till för en fika och människor som på avstånd lyssnat på musikkvällarna har kunnat strosa runt i Promenaderna.

Uteservering vid Norra promenaden i närheten av centralstation. Året är 1941 teaterdirektör Gideon Wahlberg läser tidningen. Det är vår i luften och träden är fortfarande kala. Fotograf är Carl Werngren. (<http://www.folkbladet.se/nyheter/gideon-wahlberg-i-varligt-ljus-2667912.aspx>) [2018-01-09]

Promenadens lindar skymtar bakom uteserveringen och en person går i allén. Här syns den direkta närheten mellan kafébyggnad och Promenad. Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsmuseum

Skyttepaviljongen i anslutning till Norra Promenaden. Rälsen försvinner in bland träden i allén. Vykort

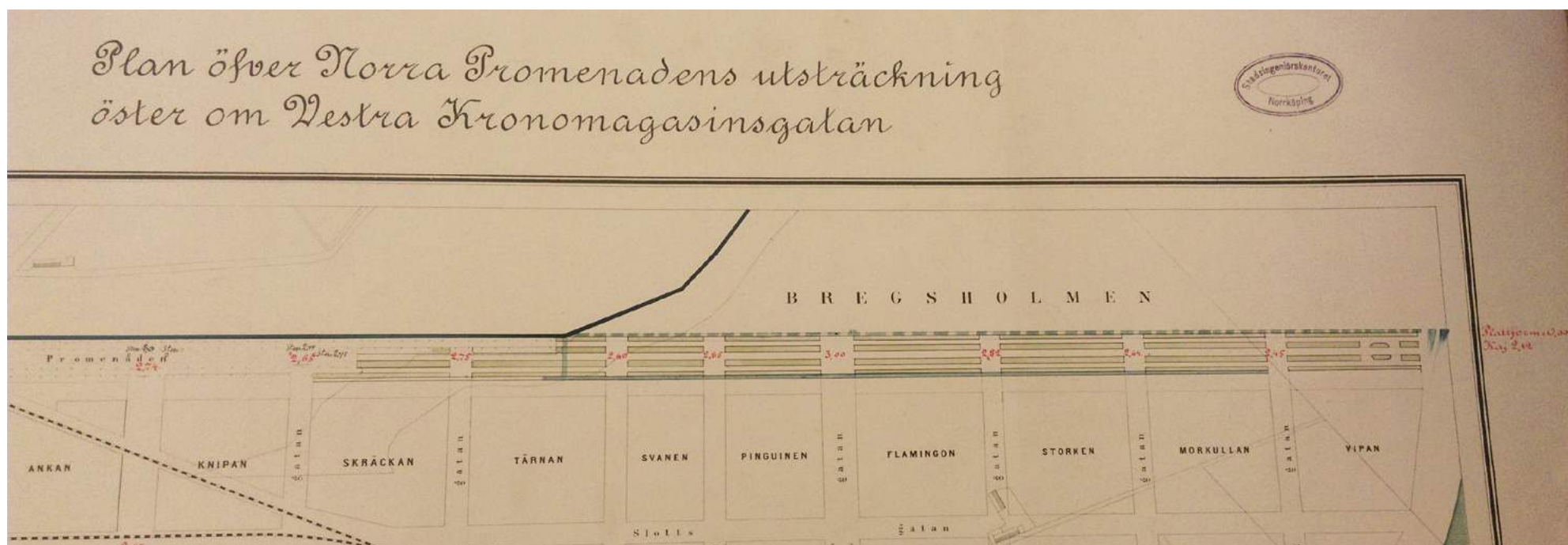

Norra järnvägsstationen. Lindarna har vuxit upp till stora, lummiga träd. Vykort

Norra Promenadens utbyggnad 1889 och 1899

Redan på 1870-talet fanns tanken om att förlänga Norra Promenaden i öster och väster och det gjordes projekteringar på detta. Men det kom att ta ganska många år innan detta genomfördes helt. År 1889 utvidgades Promenaden åt väster från Kungsgatan till Upplandsgatan, vid begravningsplatsen. År 1899 förlängdes promenaden österut, fram till Motala ström. (Hellerström, 1971-1972 s.2) Detta tyder på att det fanns tankar från början att följa Forsbergs plan när det kom till Norra Promenaden, men att troligtvis ekonomiska hinder bromsade och drog ut på processen.

Vid sekelskiftet byggdes allt fler stenhus i staden som en effekt av målet att brandsäkra boendemiljön. Dock blev dessa byggnader i slutändan mycket dyra att bo i vilket förpassade den lägre ställda befolkningen till utkanten av staden där nya förortslänkande områden växte fram. I ytterkanterna gällde från början inte byggnadsstadgan och det byggdes ohämmat utan struktur. (Ahlberger, 2001 s.62) När inte stadens centrala delar räckte till för de välbärgade heller flyttade dessa också till stadens ytterkanter men till nya områden som byggdes upp och kom längre fram att länkas samman med staden med hjälp av spårvagn. Patricierhusen urskildes från arbetarbostäderna och hyreshusen. (Ahlberger, 2001 s.79)

Norrköping 29 april 1899, karta som visar östra utbyggnaden av Norra Promenaden fram till Motala ström
"Plan öfver Norra Promenadens utsträckning öster om Västra Kronomagasinsgatan"
Källa: Norrköpings Stadsarkiv

Östra Promenaden förlängs 1896

1896 tog Drätselkammaren ett beslut att utvidga Östra Promenaden norrut mellan Hantverkaregatan och Skolgatan. Eftersom det kommit in pengar för sålda fastigheter i staden fanns medel för arbetet och Promenadstyrelsen hade redan större, uppvuxna träd på lager att ta av vilket gjorde processen kort och smidig. Till utökandet skulle de behövas 90 träd och tillsammans med stabiliserande störar skulle dessa kosta 5 kronor styck, i dåtidens pengavärde mätt. Då var schaktkostnad dock inte inräknat. Förlängningen skulle bidra till mer grönska och höja värdet för det östra området och kanske framförallt utemiljön i anslutning till den nya Östra Folkskolan. (Norrköpings Stadsfullmäktiges Handlingar 1896)

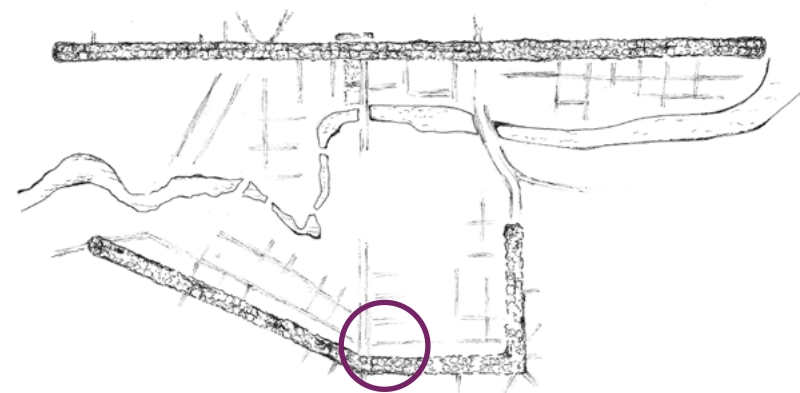
I november samma år beslutades också i Drätselkammaren att samtliga Promenader skulle makadamiseras. I samband med detta skriver Styrelsen för stadens promenader och parker och belyser problemet att vägarna måste vattnas vid långvarig torka. (Norrköpings Stadsfullmäktiges Handlingar 1896 N:o 69)

I samband med trädens plantering i denna delen av Promenaderna, byggdes också flera hus i anslutande kvarter och den sydöstra delen av staden kom att få en ny, högre och mer utsmyckad bebyggelse. Här hade endast de mer välbärgade råd att flytta in och i de nybyggda husen var indraget vatten en standard. Till en början hade den östra delen av Promenaderna namnet Mätaregatan men kom på 1960-talet att få byta namn till Östra Promenaden. (Nordström, 1987) Totalt planterades 809 lindar utmed den Södra och Östra Promenaden som tillsammans uppnår en längd på 2.5 kilometer. Avståndet mellan träden kan dock variera mellan olika delar av sträckningen. (Hellerström, 1971-1972 s.2-3)

Fotografi över Villa Flora och intilliggande Södra Promenaden i ett tidigt skede.
Tillhör Norrköpings Stadsarkiv

Orienteringsbild visar var Villa Flora låg i anslutning till Södra Promenaden.

Villa Flora - i Drottninggatans södra ände

1889 uppfördes Villa Flora i södra delen av Drottninggatan, i anslutning till den Södra Promenaden. Byggnaden uppfördes av grosshandlare Edward Ringborg och ritades av Karl Flodin, som då tagit över som stadsarkitekt i staden efter Carl Teodor Malm. Trädgården kring Villa Flora kom att bli lummig och byggnaden blev ett uppskattat inslag i stadsbilden. (Södergren, 1999) 1912 sålde Ringborg patriciervillan till grosshandlare Levi Carlsson. Själv gick han ur stadsfullmäktige, sålde sina företag och började istället forska om Norrköping och dess historia. (Nordström, Jan 1987-01-24 Folkbladet) Bredvid huset kom Villa Swartz att ligga. Till en början var det bara två pampiga villor. Men 1913 donerade Carl Swartz sin villa till Norrköping och den kom att fungera som stadsbibliotek. (Södergren, Lasse 1999-06-05 Norrköpings Tidningar) Villa Flora fördes vidare till Levis dotter Karin som flyttade in där med sin blivande man, fabrikör Gösta Hellman. (Nordström, Jan 1987-01-24 Folkbladet)

Vy från Villa Flora mot sydväst. Ingen mur har uppförts runt trädgården än utan här finns endast ett staket. Promenaden är nyanlagd och det är tidigt 1890-tal.

Källa: <https://nsbbokning.norrkoping.se/bildarkiv/bilder2g-arena.asp?sok=B03030>

Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsarkiv

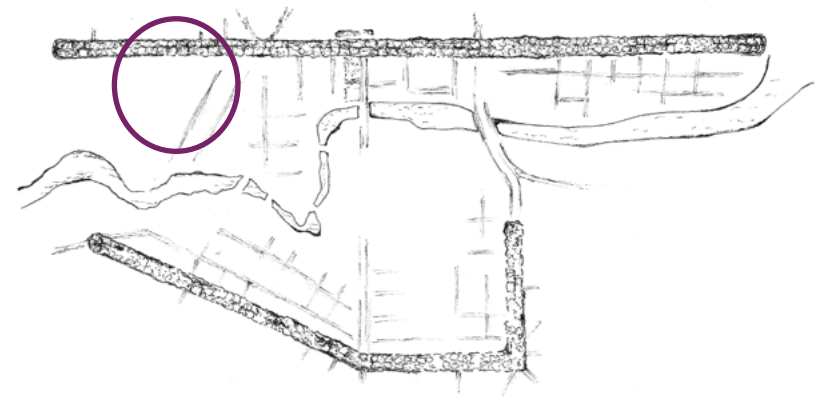
Matteuskyrkan

1892 stod Matteuskyrkan färdig i nordvästra Norrköping, i anslutning till den Norra Promenaden. Arkitekt var Helgo Zettervall. Begravningsplatserna i väster var den huvudsakliga anledningen att bebyggelsen då inte växte västerut. Carl Teodor Malm gjorde också ett förslag till Matteuskyrkan men det valdes bort till fördel för Zettervall. Istället fick Malm stå som arkitekt för det lilla begravningskapellet på kyrkogården, i tydlig empiristil. (Gejvall Seger 1978 s.136)

Kyrkan bestod till största delen av tegel men hade inslag av cement i sina detaljer, som då var ett nytt material inom byggnation. Stilen var nygotisk och här fick ca 1400 personer plats. När kyrkan anlades var det många som tyckte att den låg alltför mycket i utkanten av staden, ja vissa menade till och med att den var belägen på landet. Dock hade det funnits en begravningsplats på området sedan 1811.(www.svenskakyrkan.se) På så sätt kom Norra Promenaden att stärkas av ytterligare en betydelsefull offentlig byggnad. Många vykort och flygbilder tagna över kyrkan och detta område i staden visar just den karaktärsgivande strukturen mellan kyrkan, parken, den långsträckta Norra Promenaden och den hårdgjorda bebyggelsen.

Matteuskyrkan i anslutning till Norra Promenaden. Bakom syns Folkparken och längre bort Norra Kyrkogården, bortanför tar landsbygden vid. Fotografiet är taget ca år 1930. Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsarkiv

Orienteringsbild som visar var Matteuskyrkan och Folkparken anlades, i anslutning till Norra Promenaden

Folkparken invigd 1895

Enligt botanist och trädgårdsmästare Daniel Müller skulle den offentliga parken tillgodose invånarnas behov av natur och frisk luft och det skulle då inte längre behövas om somrarna resas ut på landet för att få tillgång till detta. Stadsbon behövde inte längre ta sig från staden – där fanns allt man behövde. Staden i sig växte sig starkare och det skapades ”en tro på staden som idé”. (Nolin, 1999 s.212-213) 1893 lämnade stadsfullmäktiges ordförande John Philipsson in en motion och erbjöd sig att bekosta en ny offentlig park i Norrköping. De gröna ytor i staden som då fanns, Promenaderna och Karl-Johans park, räckte inte längre till för den växande befolkningen. Målet med denna park var att framförallt tillgodose behoven av grönytor och promenadplatser för de familjer i staden som hade det sämre ställt och inte hade råd att resa iväg för att tillgodose sig detta. Det fanns också ett växande behov hos stadens barn och ungdomar att få tillgång till ytor att leka på. En park sågs som en bra plats att leka på. Drätselkammaren höll med om saknaden av bra platser för barn och ungdomar att leka på och tog tacksamt emot donationen. I och med att det redan fanns en stadsträdgårdsmästare och en kommitté för stadens parker skulle skötseln av parken möjliggöras också. Folkparken anlades mellan Norra Promenadens västra del och Motala ström. Stora planteringar av barr- och lövträd anlades och utmed strömmen blev en strandpromenad till. I juni 1895 invigdes parken. (Nolin, 1999 s.237-239) Stilen var inspirerad av den engelska parken med lätt kuperad terräng och slingrande stigar. I branten nere vid Motala ström anlades en romantisk strandpromenad som kom att kallas Åbacken. (Malmberg 1983 s.186)

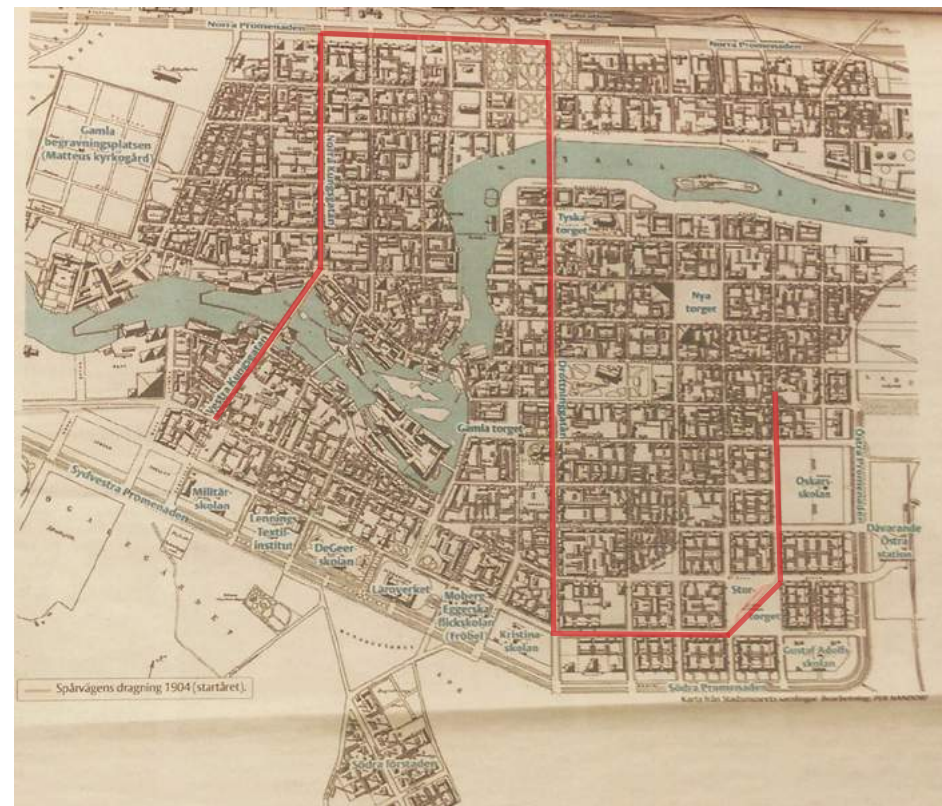
Spårvagnens intåg i Norrköping 1904

I *Barndomsminnen från Norrköping* beskrivs uppståndelsen kring den nya kommunaltrafiken i staden. "Stadsfullmäktige hade år 1901 beslutat anlägga ett kommunalt elektricitetsverk och i anslutning till detta ett spårvagnsnät. Torsdagen den 10 mars 1904 stod folk i kö vid gamla kronohäktet i hörnet av Drottninggatan och Trädgårdsgatan för att provåka de nya fina klart gulfärgade elektriska spårvagnarna..." Turen gick först runt i den östra delen av centrum, mellan bland annat Trädgårdsgatan, Skepparegatan och Södertull. Den fortsatte i den västra delen av centrum via Drottninggatan till Norra stationen, en del utmed Norra Promenaden innan den svängde av Kungsgatan och Nygatan tillbaka mot Södertull. (Leander Tell 1972 s.23-24)

Vykort över Norra Järnvägsstationen. Bakom lindallén skimtar en gammal spårvagn som går i Promenaden. Framför stationshuset står en häst med vagn efter sig.

År 1904 när spårvagnen anlades gick en del av sträckan utmed Skepparegatan som är en parallell gata till Östra Promenaden. Åtta år senare kom en del av den att flytta ut i Promenaderna och i slutet av 1960-talet plockades ytterligare en del ut i Promenaden. (Nordström, 1987)

Karta över Norrköping 1904 med spårvagnarnas ursprungliga rutt markerad i rött. (Norrköpings tidningar 2008, Lasse Södergren) Sträckningen är ifylld med en kraftigare markering för att synas tydligare. Här gick endast spårvagnen en sträcka i Norra Promenaden och hölls sig istället ett kvarter innanför Södra och Östra Promenaden.

Promenaderna i gränslandet mellan stad och landsbygd

I *Där ströget slutar* beskrivs rörelsen och aktiviteten kring korsningen Drottninggatan – Södra Promenaden. I början på 1900-talet är detta i utkanten av staden och fälten tar vid utanför allén. Gränsen mellan stad och landsbygd är målande beskriven.

“Du Drottninggata gamla
med kvällens glada här
och spårvagnar som skramla,
dej har ju mången kär.

Här korsar Promenaden,
av stolta grenverk skymd,
här öppnar vänligt staden
sin famn mot fält och rymd.

Här flörtas och här trippas
i trängsel rätt kompakt.
på ögonfransar vippas
och pojkar går i takt.

Kristinaplatsens vindar
vid ”södra tullens” rand
ger ton åt traktens lindar
och fläkt från äng och land.”
(Handell och Rocén 1955 s.13)

Men här vid strögats ända
tar värsta bullret slut.
Här kan det faktiskt hända
man dröjer nån minut.

Runt år 1900 Vy från Oxelbergen mot Östra promenaden. Här är en tydlig gräns mellan stad och landsbygd. Landskapet utanför bebyggelsen är lätt kuperat. Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsarkiv

Promenadernas unga lindar. Stora pampiga villor möter öppet landskap. Vägens skarpa sväng tyder på att det här skulle kunna vara mötet mellan Södra och Östra Promenaden. Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsarkiv

I boken *Barndomsminnen från Norrköping* beskrivs hur Norrköping såg ut i början på 1900-talet. ”Staden slutade helt enkelt vid Östra Promenaden, där landet tog vid. Enbart den tidigare Östra stationen med park och bangård sköt ut som en liten triangel bland åkerfälten vid sidan av Oxelbergen, på vars träd- och buskbevuxna sluttningar traktens familjer brukade duka kaffe i gröngräset, och där det på vintern var de härligaste källbackar ett barn kunde önska sig.” (Leander Tell 1972 s.11)

På kartan från 1906 syns Promenaderna som ett grönt band runt staden. I nordväst utgör Folkparken och Matteus begravningsplats, på kartan namngiven som "Stadens begravningsplats" en stor del av grönskan i staden förutom Promenaderna. Som en tunn linje markeras hur östra stambanan svänger in i staden, till Norra stationen. Södra Promenaden är fortfarande uppdelad som den "Vestra" och "Södra" Promenaden. Spårvagnens turer är markerade i en svag röd nyans. I norr är Karl Johans park markerad med namn.

Här ses flera skolor och offentliga institutioner. Kungsgatan är uppdelad i en "Norra" och "Sydvestra" del. Området där Kungsgatan möter Norra Promenaden heter här fortfarande Kungstorget. En viss bebyggelse har tillkommit i de södra och norra delarna. Ser man till senare kartor kan en del av utritad bebyggelse på 1906 års karta stå för planerad men ännu inte byggd stadsstruktur. Runt bebyggelsen allra mest i söder, utmed den utritade Ringvägen löper något som kan liknas vid alléer.

Norr om vattentornet på andra sidan Västra Promenaden syns dåvarande sjukhusområde, precis där Promenaden slutar i väster. Korsningen mellan Södra och Östra Promenaden kallades under denna tiden Floraplatsen. Borgs villastad och de Norra Förstäderna adderas till staden. Östra Promenaden vetter dock fortfarande mot landsbygden. Här syns Östra stationen i gränslandet mellan stad och land. Strax öster om promenaden ligger området Sylten som blir platsen för 1906 år Konst- och industriutställning. Norrköping har vuxit till en stad på över 45.000 invånare. (Norrköpings stadsarkivs hemsida)

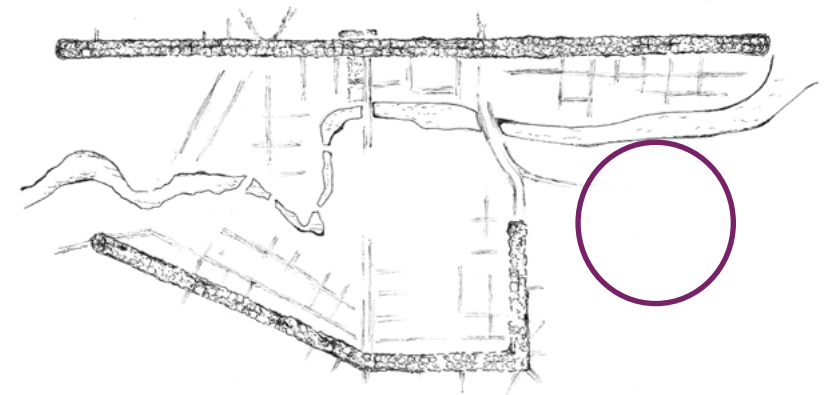

Konst- och Industriutställningen på Sylten 1906

Runt sekelskiftet var stora utställningar ett sätt för städerna att visa upp sig. Redan år 1897 hade Stockholm en utställning och 1903 var det dags för Helsingborg. Samma år började de högt uppsatta borgarna i Norrköping fundera på möjligheterna att skapa en större utställning i Norrköping. Staden hade en stark industri men detta hade också medfört att den stämplats som lägre när det kom till det kulturella. Så kom det sig att Norrköping fick sin utställning som började byggas upp under våren 1906. (Höjer och Höjer 1996 s.9) Trots att en del av utställningen fokuserade på industri, med en bl.a. en två hundra meter lång industrihall full med olika utställare och många olika maskiner som fraktats till området, var det ändå konsten som fick störst fokus i media. (Höjer och Höjer 1996 s.24) Här visades bland annat arkitektur, konst och fotografier upp. Det sistnämnda hade ökat i popularitet och nu pratade man om fotografisk konst. Ansvarig arkitekt för många av de byggnaderna som anlades på utställningsområdet var Carl Bergsten. (Malmberg 1983 s.202) Utställningsområdet låg på Sylten, lite utanför staden och promenadringen. I samband med utställningen lades en provisorisk spårväg från staden fram till utställningsområdet. (Godlund och Godlund, 1972 s.70).

Norrköping i fågelperspektiv av tecknaren Marcko. Bilden såldes på konstutställningen vid Sylten för 2:75. (Höjer och Höjer, 1996 s.24) Östra och Södra Promenaderna är nu färdiganlagda. Här syns utställningsområdet vid Sylten till höger och Promenaderna håller än så länge det mesta av staden innanför sin gräns.

Här anlades utställningen, på Sylten som då låg en liten bit utanför staden.

Affisch över Konst- och Industriutställningen på Sylten 1906.

Albert Engström fick uppdraget att rita den. Han tog inspiration från Järnbrofallet. På affischen syns ännu unionsflaggorna och den har starka influenser av jugend.

Fotografi tagit av affischen i Norrköpingsrummet.

Vykort över Moriska kaféet, ett av många motiv från Norrköpingsutställningen.

(Höjer och Höjer, 1996 s.66)

Den sommaren skapades en hel serie av vykort från utställningen. Några svartvita, men allt fler kom att koloreras. (Höjer och Höjer, 1996 s.46)

Utmed entréstråket från Skolgatan fram till Syltenområdet planterades lindar. (Höjer och Höjer 1996, s.58) På så sätt länkades utställningen samman med den Östra Promenaden, något som också syns på kartan på nästkommande uppslag.

Karta över Norrköping 1908

I sydöst syns en grön sträckning från Östra Promenaden ut mot Syltenberget.

Det skulle kunna vara lindarna som planterats i entrén till Konst- och Industriutställningen.

I anslutning till Södra Promenaden är en cirkus utmarkerad. Kartan visar tydligt hur

Norra Promenaden bara går fram till Upplandsgatan.

Tillhör Norrköpings Stadsarkiv

De sista träden i Promenaderna tillkommer

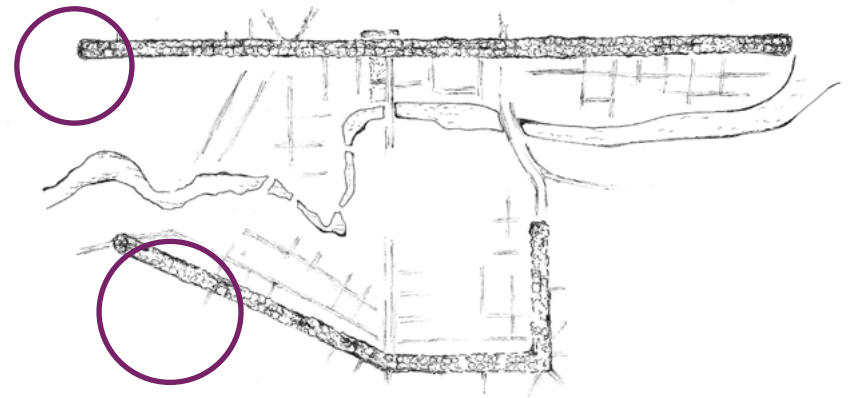
1912 togs beslut att Norra Promenadens körbana skulle sträckas ut från Upplands-gatan till den östra delen av den nya begravningsplatsen. Innan det hade det saknats en tillfartsväg till området. (Norrköpings stadsfullmäktiges Handlingar 1912) Och 1914 planterades de sista lindarna i Norra Promenaden fram till den då nya Norra kyrkogården. (Nordström 1987-10-10)

Några av träden som användes på Syltenutställningen 1906 flyttades till sträckan mellan Norra Promenaden och Krematoriet, på så sätt kan de ibland räknas in i den fullständiga promenadringen. (Södergren, 2001, s.11) Det var ett sextiototal lindar som tillsammans kom att bilda det som idag kallas "Nya Promenaden". (Hellerström 2009, s.49) Eftersom de inte är inkluderade i byggnadsminnet för Norrköpings Promenader bör de inte räknas som en västra Promenad men de nämns i denna uppsats eftersom de trots allt är inne och snuddar vid Promenadernas historia och har nämnts flera gånger i litteraturen. Dessutom är de ett bra exempel på förflyttning och återanvändning av träd och samtidigt ett fascinerande exempel på hur man kan använda träd som ett temporärt sätt att bygga upp en stadsmiljö.

Landskapsingenjör Johan Lewander beskriver hur liknande trädförflyttningar gjorts senare i staden. 2006 hölls en jubileumsutställning på Sylten, med träd i en temporär allé likt den 1906. Efter utställningen användes träden för att fylla ut luckor som fanns i Promenaderna. (Lewander, 2017-04-19)

Den så kallade "Nya Promenaden" som går från Norra Promenaden ner mot Motala Ström, med träd från Syltenutställningen 1906.

Orienteringsbilden visar i norr var de sista träden i Promenaden kom att planteras och i söder positionen för Idrottsplatsen.

Idrottsplatsen vid Södra Promenaden

"Platser söder om de sydliga Promenaderna har sedan gammalt varit reserverade åt sportsliga aktiviteter." Gejvall Seger (1978 s.241) beskriver ett karaktärsdrag för den Södra Promenaden. Här anlades Idrottsplatsen i början av 1900-talet.

Fotografi tidigt 1900-tal Invigning av idrottsparken, i bakgrunden Södra promenaden. Den visuella kopplingen mellan Promenaden och idrottsplatsen är tydlig. Tillhör Norrköpings stadsmuseum

Annorlunda användning av Promenaderna

I slutet på första världskriget, åren 1917 och 1918 led Norrköping av riktiga nödår, i likhet med många andra svenska städer. Maten kom att ransoneras och det som fortfarande gick att få tag på blev mycket dyrt. Eftersom det var stor brist på mat ökade man potatisodlingen och var och varannan i staden fick odla på de plättar av jord som fanns att tillgå, därav att det till och med odlades i Promenaderna. Folkskolestyrelsen gick 1918 ut med information för att öka intresset av odling för både barn och vuxna och kolonirörelsen fick ett uppsving. På bara fem år hade antalet kolonilotter i staden ökat från 82 till hela 7582 stycken. (Nordström, 1986) För att skapa ordning och struktur i samband med odlandet i Promenaderna skrevs ordningsföreskrifter. Det märks dock i dessa att det fortfarande var viktigt att Promenadernas ursprungliga syfte och användningsområde inte skulle påverkas allt för mycket utan odlingen hölls prydlig och väl avskild från promenadstråken.

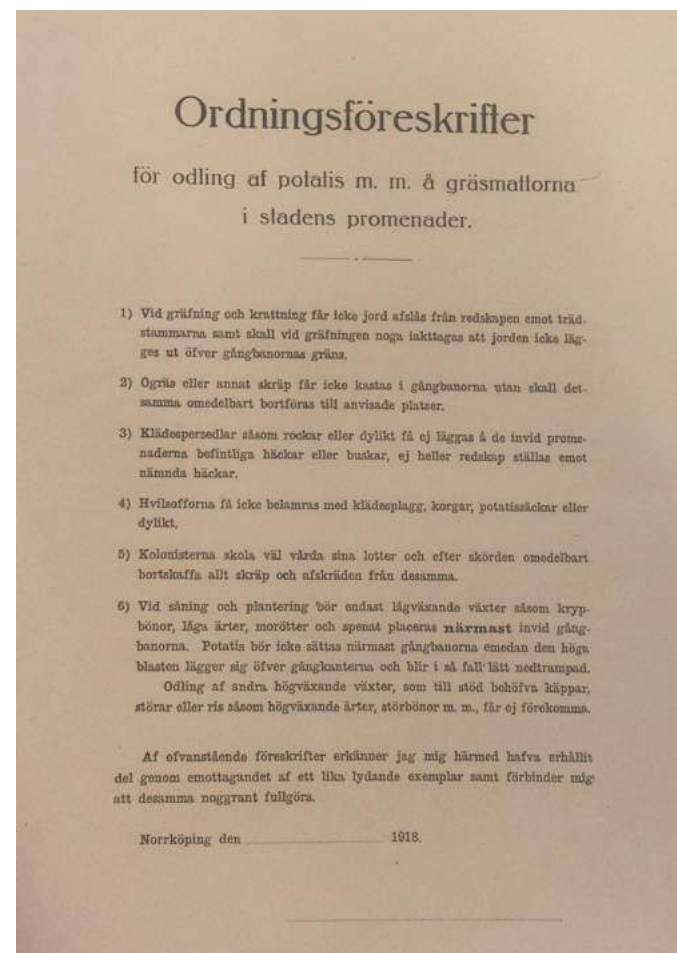

“Promenadernas gräsmattor får lämna plats för potatisodling under kristiden 1917. Bilden är tagen i Östra Promenaden.” Fotografiet nedan visar hur en familj använder en del av gräsmattorna i Promenaderna för att odla i. Mannen i bakgrunden ser dock inte ut att vara klädd för att arbeta utan har nog snarare stannat till på sin promenad för att se på vad som händer.

Fotograf: G. Lidberg, bilden tillhör Norrköpings Stadsarkiv (NSA ARK 530)

“Ogräs eller annat skräp får icke kastas i gångbanorna utan skall detsamma omedelbart bortföras till anvisade platser.” Sofforna var fortfarande enbart till för vila, redskap eller kläder fick varken placeras på dessa eller mot vegetation i Promenaderna. För att undvika att hög blast från potatisen lade sig i gångvägarna var det bättre att plantera den en bit in i planteringsfällan. (Ordningsföreskrifter, Norrköpingsrummet)

Potatis var också den grödan det som odlades mest av på kolonilotterna i staden. År 1919 skördades ca 3 miljoner kg i Norrköping. (Nordström, Jan 1995-03-18)

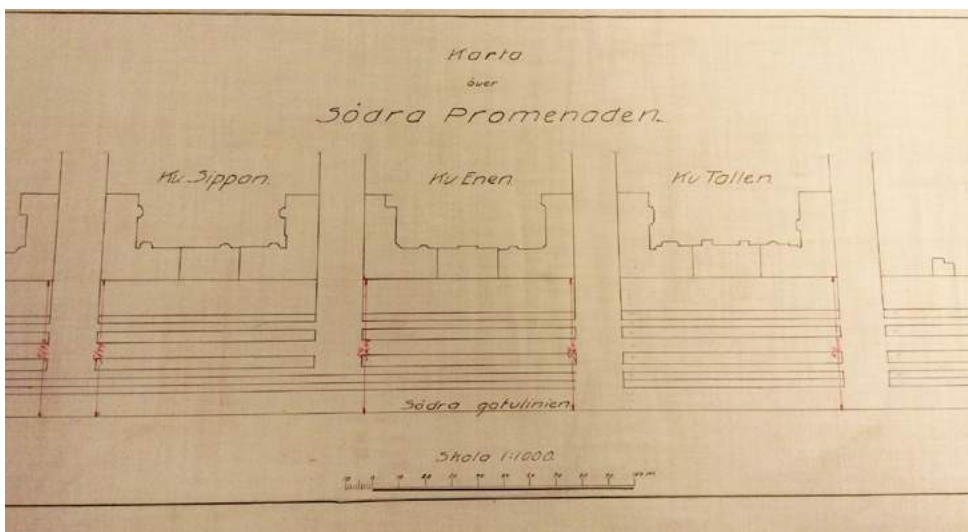
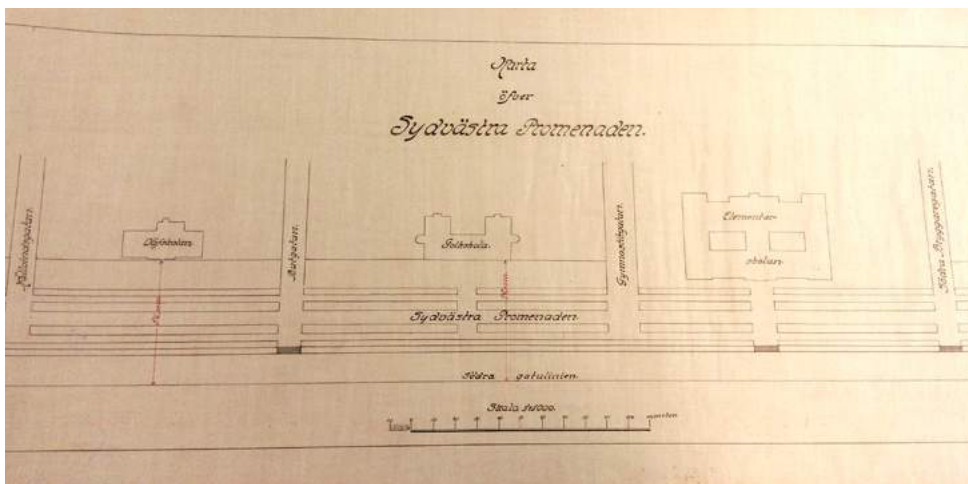
*Ordningsföreskrifter för odling av potatis i stadens Promenader
Textdokument från 1918, Norrköpingsrummet*

1920-tal och förändringar i Promenaderna

År 1920 är Norrköping fortfarande landets fjärde största stad med sina 58 000 invånare. Till skillnad från den tidigare växande staden och i jämförelse med andra industristäder hade dess storlek dock börjat stagnera. Gränsen mellan stad och landsbygd minskade i och med ny bebyggelse i Sveriges städer och det hade tillkommit nya varianter som köping och municipalsamhälle, vilka täckte upp för de platser som inte nådde ända fram i befolkningsmängd och rättigheter för att få kalla sig stad. (Ahlberger, s. 55-56)

1921 fick korsningen mellan Södra och Östra Promenaden namnet Gustaf Adolfsplan. (<http://www.norrkopingshistoria.se/?s=gustaf+adolfsplan>) [2018-01-09] Tidigare kallades den plats för Floraplatsen. (se kartan över Norrköping från 1906)

“Anm. Enligt år 1920 fastställd stadsplan för Adelsgårdet m.m. har Promenadens bredd å sträckan Södra Bryggaregatan - Östra Promenaden ändrats till 52,0 meter.”

Kartorna visar Sydvästra och Södra Promenadens bredd.

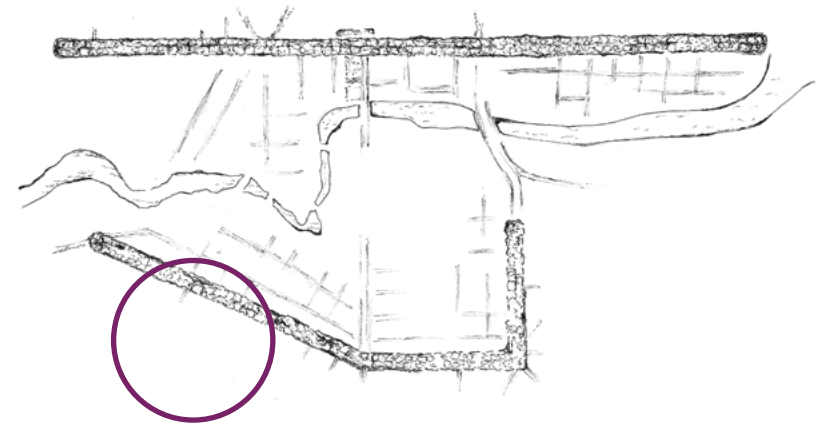
Tillhör Norrköpings Stadsarkiv

Lasarettet vid Södra Promenaden

1919 lyfte medicinalrådet Nils Hellström att Norrköping behövde ett nytt lasarett, det gamla vid Strömmen räckte inte till, var gammalt och slitet. (<http://www.nt.se/nyheter/norrkoping/ett-sjukhus-i-framkant-8865285.aspx>) [2018-01-09]
Sommaren 1924 påbörjades anläggningsarbetet av det nya lasarettet på "Kroga-regärdet" i Norrköpings södra del, genom en symbolisk första tegelsten inmurad av den dåvarande borgmästaren G A Björkman. Byggnaden stod färdig för invigning 1926 och erbjöd då 248 vårdplatser med en sammanlagd personalstyrka på 77 personer. Till en början fanns här medicinsk och kirurgisk avdelning tillsammans med ett BB men efterhand tillkom flera olika specialistavdelningar. I anslutning till lasarettet låg en köksträdgård och park. Innan lasarettets tillkomst var sikten ut mot fälten i den södra delen av staden fri, men nu kom mer och mer byggnader att växa fram här. (Nordström, Folkbladet 1984-02-11) Detta gör att lasarettet blir en viktig brytpunkt när det kommer till Promenadernas förhållande gentemot omkringliggande landskap och stadsstruktur.

Vykort över lasarettet med Södra Promenadens lindallé till vänster i bild. I samband med byggnationen av lasarettet försvann mycket av den utsikt som tidigare funnits från Södra Promenaden ut i det öppna landskapet.

Anläggningen löpte nu utmed en lång del av den Södra Promenaden och kom att bli Norrköpings sjätte lasarett. (Det första anlades redan på 1780-talet och var ett litet sjukhus på fyra rum och kök.) Vid denna tiden var lasarettet landets modernaste. (Ahnlund och Hallqvist s.16-29)

1988 tömdes lasarettet och sjukhusverksamheten flyttade till Vrinnevi istället. Flera av de mindre anslutande byggnaderna revs och kvarvarande lokaler gjordes om för nya verksamheter som t.ex. skola och medborgarkontor. Det anlades också många nya bostäder i området i regi av HSB, Riksbyggen och Hyresbostäder. (<https://historyinfogroup.wordpress.com/stad-i-forendring/lasarett-forr-till-nu/> [2018-01-09])

Idrott, aktiviteter och arrangemang i Promenaderna

Som fotografierna visar användes Promenaderna förr till många olika sportsliga arrangemang. Gräsytor under träden svalde stora mängder människor och gatan emellan alléerna fungerade yta för olika sorters lopp. Här syns både löpartävlingar och cykellopp i Södra Promenaden.

Ett annat exempel är Kolmårdenrundan, ett cykellopp som hölls utav klubben Antilopen och hade både sin start- och mållinje i Norra Promenaden. (Södergren, 2008-02-16, Norrköpings Tidningar)

Cykelloppet Glan Runt på Södra promenaden ca 1930-1940.

Södra promenaden foto mellan 1920-1930 "Nais leder i Promenaden medan Östgöta Correns fotograf får ett lyckat kameraskott"

*Barnens dag firas på Södra promenaden 1921
Fotografierna tillhör Norrköpings Stadsmuseum*

Promenaderna användes inte bara till sportsliga evenemang. Ovan ses ett exempel på Södra Promenaden i samband med ett Barnensdagfirande.

När snön smälte under vårvintern och avloppen inte hann med, troligen var de bristfälliga för att klara av kraftiga flöden, kallades personal in för att hantera översvämningen på Promenaden. Flera av personerna på fotot arbetade till vardags med gatstenssättning. Troligen kom vattnet från de högre belägna delarna av Promenaden i väster, vid Nordantill. När bilden tas håller det på att grävas en kanal i snövallen för att hjälpa till med avrinningen. (Nordström 1986-04-26)

Översvämning Norra Promenaden 1925, fotograf är Gustav Lidberg. Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsarkiv

På fotot omgärdas fortfarande stora delar staden av Södra och Östra Promenaden men lite av bebyggelsen har smitit över och spridit sig till andra sidan. I söder går den dåvarande landsvägen mot Söderköping och området som i dag är Vasaparken var då ett koloniområde vid namn Fridtuna.

I Fridtuna fanns en handelsträdgård och i området bodde också trädgårdsmästaren Leykoff en tid. Här byggdes nya radhus som en del av den nya bebyggelsen söder om den Södra Promenaden.

Promenaderna gick från att användas av fotgängare och häst och vagn till allt fler bilar. 1922 höjdes högsta tillåtna hastighet i Södra Promenaden från 10 till 20 kilometer i timmen. (Nordström, 1992-01-18)

Koloniområdet började bedrivas redan 1907 och var mycket populärt. Här kunde människor samlas på sommarfester och det bjöds på musikunderhållning. Koloniverksamheten fortsatte fram till 1940-talet då bebyggelsen runtom tätnade allt mer. 1945 beslöt stadsfullmäktige att Vasaparken skulle anläggas och koloniträdgårdarna fick ge plats för en ny sorts grönstruktur.

År 1946 invigs också Konstmuseet i anslutning till Vasaparken. (Nordström, 1995-03-18)

"Sydligt fågelperspektiv över Norrköping år 1927"

Fotografiet är hämtat ur en artikel i serien "Återblicken" av Jan Nordström

Bilismen ökar i staden

Promenaderna användes flitigt både till fots och med häst och vagn kring sekel-skiftet men efterhand som biltrafiken ökade blev de allt trängre och mer påverkade. (Wernesson, Johansson och Hellerström et.al.1974 s.57)

I mitten på 1900-talet fick bilen ett större utrymme i staden och i centrum separerades bostäder från handeln. De nya utformningarna fick stor plats i 1962 års stadsplan där bilismen och centrumhandeln var de stora faktorerna som gav staden en helt ny karaktär. Gångator anlades medan somliga gator fick bli mer trafikerade. (Stenholm et. al 1995 s.32-33) Bilarna ökade drastiskt i antal. De började ta allt mer plats i staden – på gatorna och på gårdarna, snart fanns det ingen yta där bilen inte upptog plats. Mellan år 1950 och 1955 dubblerades antalet bilar från 3221 till 7737. Tio år senare fanns över 22 000 bilar registrerade i stor-kommunen. Gejvall- Seger uttrycker ”Bilen skulle fram till varje pris. På bekostnad av andra trafikanter. Staden blev alltmer livsfarlig att vandra i.” Stadsplanerna under 60-talet blev i och med 1962 års generalplan tvungna att bygga in mer grönska och gångator. Livsmiljön för alla människor i staden skulle stärkas och bilarna blev begränsade till vissa gator och särskilda parkeringsplatser. Norrköping fick sina första parkeringshus. (Gejvall-Seger 1978 s.189-190)

Fram till 1958 var Södra Promenaden uppdelad som Västra och Södra Promenaden. Den västra delen var den mellan Linköpingsvägen och Drottninggatan och den södra den som tog vid och fortsatte fram till Gustav Adolfskolan. I samband med en reform i staden för att underlätta för bl.a. posten plockades de flesta väderssträck bort ur gatunamnen och den Västra och Södra Promenaden slogs ihop till en. (Norrköpings Tidningar, 1998)

I mitten på 1900-talet gjordes en genomgång av träden i Promenaderna i samband med att den ökade trafiken. Lindarna i Norra Promenaden, framförallt mittraden, hade sämre utvecklad krona än de övriga delarna i anläggningen och man så att ljuset inte riktigt nådde ned. Det fanns då tankar om att ta in trädens kronor och med hjälp av beskärning tvinga fram tätare och frodigare kronor. Liknande exempel som lyckats fanns i t.ex. Uppsala som. Men projektet lades på is och istället gjordes omläggningar i gatan. (Hellerström 2009 s.25)

Från början hade de breda Promenaderna svalt både gångtrafikanter och bilar men i och med den kraftigt ökade bilismen kom det att krävas förändringar och ombyggnationer i gatumiljön. Stor problematik blev det framförallt i den Norra Promenaden som nu hade blivit mycket svårframkomlig vilket tillslut krävde en

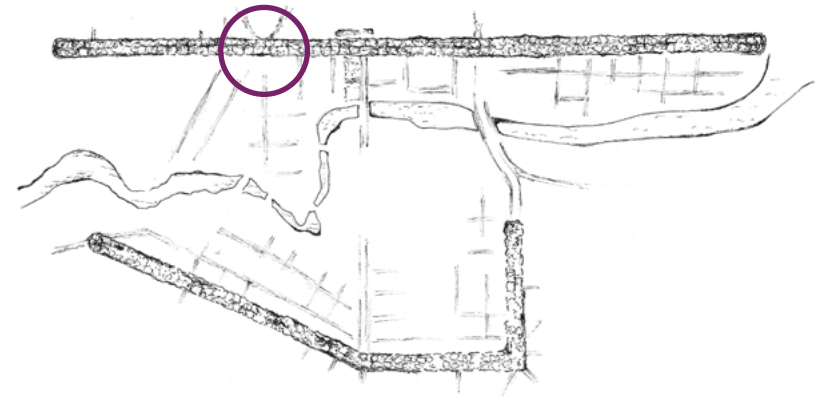
ombyggnad mellan Abel Beckers gata och Packhusgatan. Mellan 1962 och 1963 gjordes arbetet, allékorbanan förstärktes och gatan blev tvåfilig. I samband med ingreppet togs ett fåtal lindar bort i samband med korsningar. Utmärkande blev speciellt luckan som tillkom vid Norr Tull. (Wernesson, Johansson och Hellerström et.al.1974 s.57)

*Norra Promenaden i motljus (troligtvis 1957, Järnvägsparken)
Här är träden fortfarande friväxande men bilismen tar allt mer plats i allén.
Fotografiet tillhör Norrköpings stadarkiv*

Norr Tull och "Tårtbiten"

Trafiken har i ca 100 år varit en stor påverkan på platsen kring Norr Tull. Redan på tidigt 1900-tal var här en liten hållplats, med plaskdamm och soffor, anlagd för de så kallade omnibussarna som gick ut på landsbygden. På 1930-talet började hyreshusen växa upp runtom och 1937 kom ett förslag om att Norr Tull skulle bli en av två större stationer i staden. De riktiga planerna och förändringarna kom dock att läggas på is något. På 1950-talet ökade biltrafiken så mycket att ringlinjen som svängde av vid Norr Tull var i vägen. För att lösa situationen byggdes på platsen en rondell och 1964 invigdes den byggnad som i folkmun kom att kallas "Tårtbiten". Byggnaden hade den karakteristiska kantiga och triangulära formen och rymde bland annat en Pressbyråaffär. Året därpå tillkom det nya Polishuset i området och karaktären på platsen blev alltmer urban. I samband med att en ny busscentral kom till och etablerades vid centralstationen minskade trycket på Norr Tull och dess betydelse minskade. (Södergren, 2001 s.70-71)

Orienteringsbilden visar hur området Norr Tull är en del av de Norra Promenaderna.

*Norra Promenaden, tidigare kallad Stationsgatan
Fotografi tillhörande
Norrköpings Stadsarkiv*

*Någon gång i början på
1960-talet.
Av formen att dömma är det
"Tårtbiten" som anläggs i
korsningen vid Norr Tull.
Fotografiet tillhör Norrköpings
Stadsmuseum.*

*Fotografi där byggnaden "Tårtbiten" syns i högra hörnet.
Till vänster syns den hamlade lindallén.
Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsarkiv.*

Rivningseran i Norrköping

Kring sekelskiftet och början på 1900-talet lades den mesta bebyggelsen i utkanten och de centrala delarna läts vara i sitt befintliga skick men under mitten av 1900-talet skedde en förändring i tankar och behov då många centrala delar i städerna revs för ny bebyggelse. Dels behövdes ny plats centralt kopplat till butiker, framförallt i form av parkeringsplatser men dels krävdes också en s.k. sanering av många städer. På vissa platser skedde rivningarna lite mer skonsamt medan de på andra ställen gick ganska hårt fram. (Ahlberger, 2001 s.99-105) Norrköping var en sådan stad. Här skulle slummen grävas bort och ju längre in på 1960-talet som gick ju starkare blev rivningsvågen. Både industribyggnader, bostadshus och andra sorters byggnader revs. Mellan 1947 och 1970 revs nästan 2000 hus i innerstaden. I efterhand uttrycks det ha gått lite för fort och flera av de byggnader som revs i saneringsvågen hade kanske kunnat restaureras istället. Med dem försvann också en viss karaktär som fanns på gator och kvarter. (Malmberg 1983 s.222-223) Men saneringen var inte bara av ondo. I och med rivningen försvann också en stor del av den bebyggelsen med låg standard som annars hade krävt stora upprustningar. Många faciliteter saknades där och miljöerna var smutsiga. (<https://www.youtube.com/watch?v=JRYFh79GOis>)

En av de byggnader som fick rivas för att ge plats för ny byggnation var Villa Flora. (<https://www.youtube.com>) På 1960-talet tog Norrköpings kommun över Villa Flora. (Nordström, Jan 1987-01-24 Folkbladet) Huset användes som centrum för Norrköpings sjuksköterskeutbildning. (Södergren 1999-06-05) Efterhand blev det för trångt för biblioteksverksamheten i stadens södra del och efter att sjuksköterskeutbildningen flyttat ut från Villa Flora beslutades att byggnaden skulle rivas till förmån för det nya stadsbiblioteket. 1970 revs Villa Flora och en ny betongbyggnad anlades på platsen, ritad av Sten Samuelsson. Stilen kallades betongbrutalism. (Södergren, Lasse 1999-06-05 Norrköpings Tidningar) Det fanns en sorg och frustration i samband med rivningen, och det nya stadsbiblioteket var inte välkomnat på alla håll. Leander Tells (1972 .91) beskrivning i *Barndomsminnen från Norrköping* är rak och hård. "... har man i Drottninggatans mynning nu allra senaste byggt en ovanjordisk jättebunker, icke olik någon av de ruiner som man ännu skådar på de gamla krigsfronterna, men försedd med en omotiverad glasfasad, en oregelbunden samling cementblock, som av skön- och kulturandar säges vara inspirerad av modern japansk tempelstil. Och detta på platsen för en av stadens få nyligen kvarvarande patriciervillor, norrköpingkännaren Edward Ringborgs stora förnäma villa Flora." (Leander Tell 1972 s.91)

"Rivningstomten kv. Blomman3, där Villa Flora en gång låg. Villan riven våren 1970 och jaktens gudinna Artemis vakar över förödelserna. Här uppfördes sedan det nya Stadsbiblioteket som blev inflyttningsklart under senhösten 1971."
(<https://nsbbokning.norrkoping.se/bildarkiv/bilder2g-arena.asp?sok=B01781>)

Beskärning av träden

På grund av trädens stora försämring under 1960-talet gjordes kraftiga skötsel-ingrepp i Promenaderna. I samband med att ett träd föll upptäcktes det att flera träd hade kraftig röta. Med inspiration från alléer i Stockholm och Köpenhamn beslutade stadsträdgårdsmästaren att hamla träden på den Norra Promenaden. Den kraftiga beskärningen skulle ge träden ett mindre vindomfång samtidigt som kronorna skulle bli tätare. Till en början blev det starka reaktioner, träden liknades vid telefonstolpar, men efterhand när kronorna utvecklades tyckte många att ingreppet gav ett karaktäristiskt uttryck. (Hellerström, 2009 s.26) Idag är detta raka formspråk en viktig karaktär för just Norra Promenaden och ger den en speciell siktlinje.

Trots detta finns det flera som i efterhand hävdar att den kraftiga beskärningen skadat träden i Promenaden. Samtidigt finns det teorier om att det är i marken skadorna skett i samband med ledningsarbete av olika slag, då det troligtvis skurits av många rötter. (Södergren, 2004)

*Trädbeskärning vid Norra promenaden 1963
Lindarnas kronor tas in rejält fr att skapa en palissadform av träden.
Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsarkiv*

Störst sannolikhet är att det är en kombination av yttre faktorer som påverkat trädens vitalitet och mående. Linden är ett tåligt träd men inte ens den klarar av att läka alltför många och stora beskärningssår på en gång.

Forsberg skrev om en skötselteknik för att styra upp allén och få den mer likformig. Om några träd blev för friväxande och yviga, blev väldigt tydligt olika individer eller om några exemplar inte tog sig lika bra i kronan som de skulle göra i en naturlig ståndort, kunde man ta in kronan något för att minska mängden växtlighet som trädet skulle försörja. (Forsberg 1861 s.78-79) Det Forsberg berättade om låter som en tidig beskrivning av trädhamling för utseendet och trädets försörjning.

Även om Forsberg inte hann så långt i projektet med Promenaderna att han skapade skötseldirektiv av träden går hamlingen av Norra Promenadens lindar ändå att koppla till Forsbergs tankar om beskärning och trädvård, dock hade nog Forsberg föredragit en tidigare och på så sätt mer skonsam hamling.

Fotografiet visar hur lindarna längst i västra delen av Södra Promenaden hamlats. I bakgrunden syns vattentornet. År 1968 Tillhör Norrköpings Stadsarkiv.

De sista årtiondena på 1900-talet

Trots att Norrköpings invånarantal ökade så minskade befolkningen i innerstaden och folk flyttade in i omkringliggande växande områden istället. På 1950-talet bodde av stadens dryga 83 000 invånare över 48 000 i innerstaden. År 1971 hade siffran sjunkit till bara drygt 36 000 i centrum trots att den totala andelen invånare i staden nu var uppe i 121 000. (Gejvall Seger 1978 s.187)

I mars 1970 beslutar Norrköpings drätselkammare att tillsätta en kulturmiljö-kommitté som skulle ta ansvar för stadens värdefull kulturhistoriska byggnader och hur dessa kunde bevaras på bästa sätt. Tre år senare genomför byggnadsnämnden också en landskaps- och naturinventering. (Wernesson et. al., 1974 s.6) Byggnaderna kom att delas in i:

”Kulturhistoriskt märklig byggnad. Skyddad enligt gällande speciallagstiftning, eller byggnad där fråga om skyddsföreskrifter jämliks 1960 års byggnadsminneslag bör väckas.

Kulturhistoriskt värdefull byggnad, där fråga om skyddsföreskrifter kan komma att väckas.

Byggnad av visst kulturhistoriskt eller miljömässigt värde, som om möjligt bör bevaras. Vid eventuell rivning bör densamma bli föremål för kulturhistorisk undersökning.”

Miljöerna delades in i Kulturhistoriskt märklig miljö och Kulturhistoriskt värdefull miljö. (Wernesson et. al. 1974 s.11)

I handlingarna från Byggnads- och miljöinventeringen från 1971-1972 finns rekommendationer för trafikplaneringen ”Den översiktliga trafikplaneringen för innerstaden utformas om möjligt på sådant sätt, att Promenadernas alléträd inte äventyras (innebär i princip högst 4 körfält och inga planskilda trafikplatser” Här beskrivs den Norra, Östra och Södra Promenaden tillsammans med parkstråket mellan Strömmen och centralstationen som ”märkliga miljöer”.

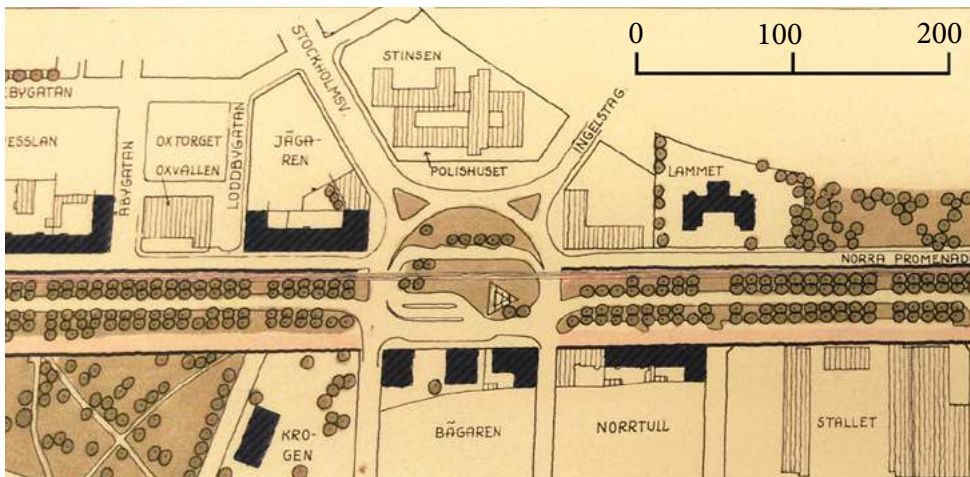
Som miljöförbättrande åtgärder föreslås att parkeringar plockas bort från Promenaderna eftersom de ger ett fult intryck. Affischpelare och kiosker förbjuds ibland alléplanteringarna då de både kan skymma sikt och sänker den annars vackra miljön. Utmed Packhusgatan och vid Hamnbrons södra del föreslås en kompletterande plantering av träd. (Hellerström, 1971-1972)

År 1972 gjordes ett stort ingrepp i Östra Promenaden. Gatan breddades och det anlades tunnlar under Gustav Adolfs plan. Körbanor och vägar för cykel och gång förbättrades för att förenkla trafikens rörelser i området. (Hellerström, 2009 s.25)

Både fastighetsägare och förvaltningen av gatumiljön använde förr salt i anslutning till Promenaderna för att bekämpa halka. Eftersom delar av promenaderna saknade kantstenar, framförallt vid Södra Promenaden, följde saltet med smältvattnet och hamnade i växtbäddarna så småningom. (Hellerström, 2009 s.26) Gatukontoret gick ut med affischer i kampen mot saltet. Där skrevs bland annat: ”En salt sill är en död sill. En salt lind är en död lind.” (Södergren, 2004) Ett fyrtiotal lindar dog i slutet på 70-talet vilket tillslut tvingade fram ett förbud mot saltning i Stadsfullmäktige. Flertalet träd fick ny jord och byttes ut. Några stod dock kvar och togs bort först 2004. (Hellerström, 2009 s.26)

*Vår i Södra promenaden fotograf: Anita Kjellberg (Folkbladet s.8,9 den 6/4 1988)
Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsarkiv*

"Byggnads- och Miljöinventering i Norrköping 1971 1972

Miljöområde IV: Norra, Östra och Södra Promenaderna jämte grannskap" (utsnitt)

Här syns hur "Tårtbiten" skapar ett avbrott i Promenaden. Fotografi av karta tillhörande Norrköpings Stadsarkiv

"Nu pånyttföddes Norr Europas längsta lindallé. Ett 30-tal lindar planteras nu i rondellen vid Norrtull, den brutna allén längs Norra Promenaden ska åter bli hel. Göran Ulriksson vattnar de nya lindarna" (Sundström, 21/3 1989)

Fotograf: Anita Källberg, Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsmuseum

Återplanteringen i Norr Tull

År 1986, bara drygt 20 år efter att "Tårtbiten" stod klar, kom den att rivas. Många i staden var nöjda då byggnaden hade varit mycket kritiserad. (Södergren 2001, Stolta stad mellan Promenaderna s. 70-71)

I mars 1989 planterades ett trettiotal lindar, i fyra rader, rakt genom rondellen på Norr Tull för att sammanlänka den Norra Promenaden på nytt. Detta medförde att Promenaden åter igen kunde räknas som en hel allé på nästan tre kilometer. Ingen borde vara mer lycklig än stadsträdgårdsmästare Stig Hellerström som femton år tillbaka hade uttryckt sin sorg över att byggnaden brutit den viktiga siktlinje som tidigare funnits på platsen i och med lindarna. (Sundström, 1989) "Placeringen av affärsverkens stationsbyggnad "Tårtbiten" inne i Norr Tulls cirkulationsplats har på ett olyckligt sätt brutit av perspektivet i Norra Promenaden. (Miljöer och hus in Norrköpings innerstad s.60-61). Nu var den tydliga siktlinjen i Promenaden återskapad.

Ett 30-tal lindar planterades i rondellen vid Norrtull för att åter sluta samman den brutna allén längs Norra Promenaden (Sundström 21/3 1989) Fotograf: Anita Källberg Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsmuseum.

Processen för Promenaderna att bli byggnadsminne

1989 trädde en ny kulturminneslag i kraft som kom att omfatta även parker och alléer som byggnadsminne. Tidigare hade dessa bara varit byggnadsminnesförklarade i samband med en byggnad. Kraven för dessa nya, gröna byggnadsminnen är att de ska uppfylla kvalitetskrav om kulturhistoriskt värde men också betraktas som ”medvetna arkitektoniska skapelser”.

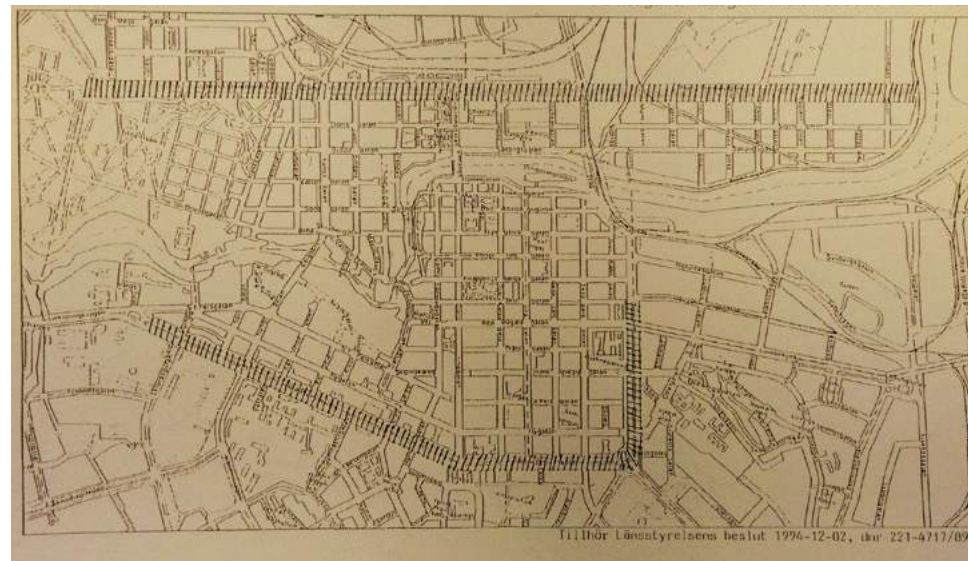
Innan Norrköpings Promenader blev byggnadsminne tog det några år. Redan i april år 1989 fördes tankarna fram och året därpå tog kommunstyrelsen upp frågan att skydda Promenaderna genom en bearbetning av detaljplanerna. Riksantikvarieämbetet lyfte kommunens redan fungerande arbete med alléerna men menade att en byggnadsminnesförklaring skulle markera anläggningen på ett bra sätt och önskade därför en skötselplan för det fortsatta förvaltandet. Efter ytterligare processer och genomgångar under 1991 påbörjades arbetet och i oktober 1994 stod skötselplan med tillhörande åtgärdsprogram klar. (Byggnadsminnesförklaringen s.1-2)

I beskrivningen av byggnadsminnet lyfts dess ovanlighet som gränsboulevard och att det saknas motsvarande anläggningar i Sverige som kan mäta sig med Promenaderna. Lindalléernas kulturhistoriska värde är mycket stort. Med sin hästskoform omsluter den till stor del Norrköpings stadskärna. Alléerna är från den tiden då Norrköping blomstrade tack vare industrialismen. Inspirationen hämtades ifrån George Eugène Haussmanns arbete i Paris, som under denna tid genomgick en reform. Första sträckan av Promenaderna kom till 1858 och sedan anlades resterande delar i olika etapper mellan 1869 och 1899. Arten är skogslind och parklind med inslag av bohuslind. (Byggnadsminnesförklaringen s.2)

Skyddsföreskrifterna som gäller för byggnadsminnet enligt länsstyrelsens beslut är:

1. ”Inom alléområdet får inga byggnader uppföras, fasta anordningar uppsättas eller andra åtgärder vidtas som innebär ändring av områdets karaktär. Skyddsområdet för alléerna omfattar gaturummet, dvs från kvartersmark till kvartersmark.

2. Alléerna ska vårdas och underhållas på ett sådant sätt att karaktären bevaras. Vård, underhåll och förnygring av träden ska ske enligt den skötselplan och det åtgärdsprogram som Tekniska kontoret på Norrköpings kommun har upprättat. Trädfällning utan länsstyrelsens tillstånd får ske endast i enlighet med åtgärdsprogrammet.” (Byggnadsminnesförklaringen s.3)

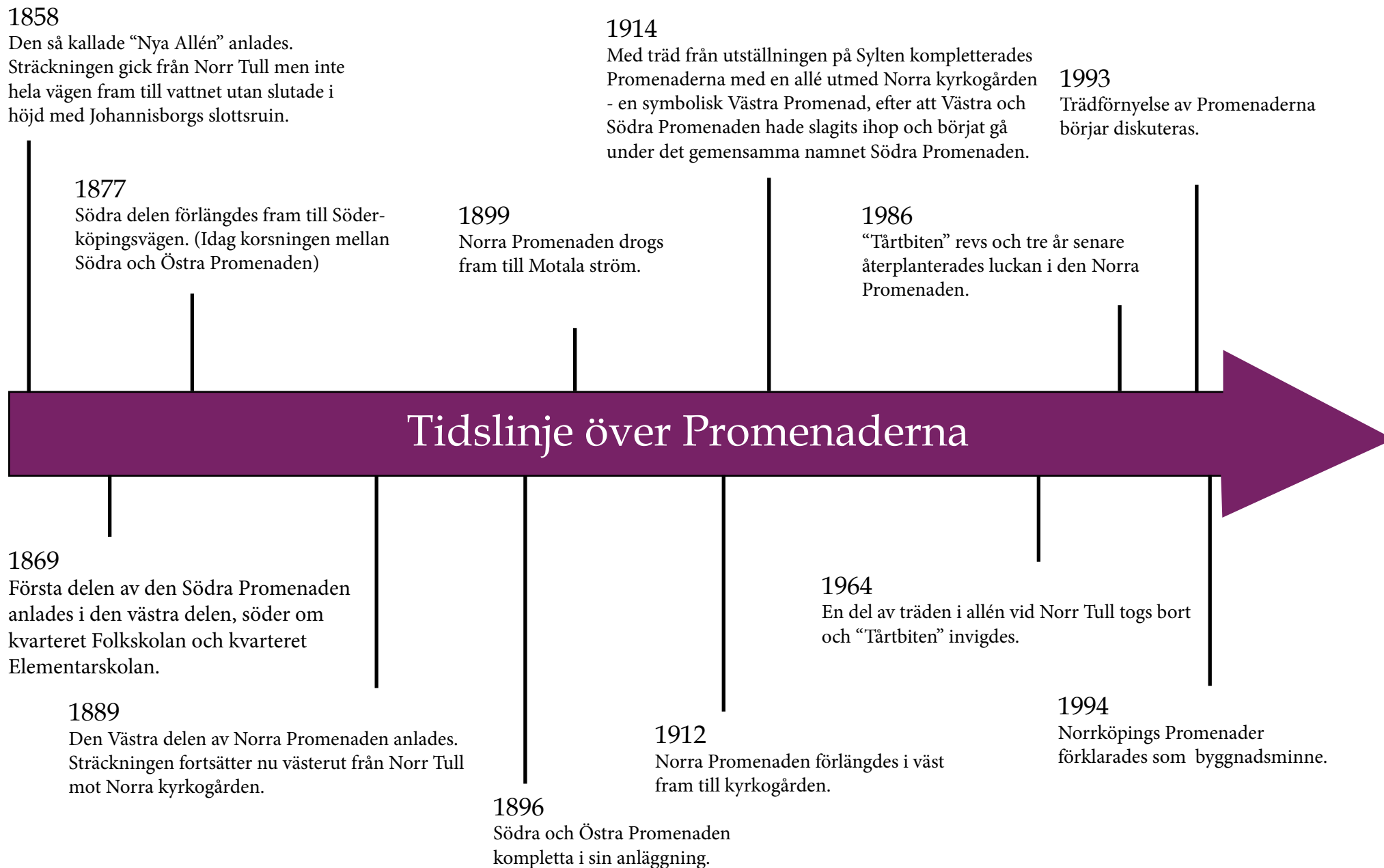

Gränserna för byggnadsminnesförklaringen av Norra, Östra och Södra Promenaderna. Området sträcker sig från kvartersmark till kvartersmark. Tillhör länsstyrelsens beslut från 1994-12-02

Källa: Norrköpings Stadsarkiv

1993 gör Klaus Volbrecht en inventering av träden i Promenaderna. Tillsammans med Stig Hellerström tar han kontakt med Claerens Jacobsen på Billbäcks plantskola då de söker efter någon som kan föröka träden. Några särskilda trädindivider väljs ut. Därifrån tas år 2003 stamskott och Jacobsen får numrerade ris som han ympar upp på en *Tilia platophylla*. Tillväxt och växtkraft jämförs mellan klonerna. Utifrån detta väljer Jacobsen och Hellerström en trädindivid som Billbäcks plantskola odlar upp i 400-500 exemplar. Alla träden utgår nu från samma planta. Idag är dessa lindar 30-35 cm i stamomfång och färdiga att planteras ut i Promenaderna. (Jacobssen 2018-02-27)

Reflektion och diskussion

Promenadernas bakomliggande visioner och behov

Promenaderna idag jämfört med Forsbergs idéer

Grundstrukturen av Forsbergs förslag syns i dagens anläggning med en "ring" av promenader kring stadskärnan. Lind var en av de arter som Forsberg generellt förespråkade som alléträd, det finns dock ingenting som tyder på att ursprungstanken var just denna trädart. Kanske var det den rådande handeln som styrde vilket träd det blev i slutändan, eller artens bra egenskaper som alléträd. Forsberg menade att allén allra helst skulle vara av den dubbla varianten och inge ett storslaget intryck om det fanns plats för detta. Det stämmer bra in på hur slutresultatet för anläggningen har blivit, promenaderna är både pampiga i och med sin bredd som dubbelalléer och sin längd.

Norra Promenaden är kanske den som har blivit mest lik ursprungsidéen till formen och placeringen sett. Dock går dagens allé utanför förslaget, både i väster och öster. Kanske för att staden växte i dessa delar, t.ex. vid Matteus begravningsplats och området på Saltängen. I och med att centralstationen anlades i anslutning till Norra Promenaden minskade möjligheterna för stora park-områden på denna sida av staden vilket annars Forsberg hade med i sitt förslag.

Östra promenaden hamnade mer västerut på Sjötullsgatan än vad Forsberg föreslog och fick heller inte någon fortsatt koppling över på den norra sidan av vattnet mot Norra Promenaden. I väster på Forsbergs plan fanns dock antydning av en bro över strömmen. Här var den västra delen av promenaden föreslagen precis väster om Matteus begravningsplats. Men inte heller sammanslöt Norra och Södra Promenaden i väster då någon Västra Promenad aldrig kom att anläggas. I boken om ätten Swartz beskrivs det att en folkskola kom att anläggas vid nuvarande plankgatan och på så sätt förhindrade planer om en västlig promenad. (Swartz, 2008 s.127) Kanske var det så, eller så kostade projektet för mycket pengar, lades på is och så småningom växte kyrkogården, Folkparken och annan bebyggelse fram här? I en radiointervju på Sveriges radio p4 beskriver Peter Kristensson hur han tror att behovet av en västlig promenad försvann i och med att Folkparken. (<http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=160&artikel=6487078>)

Södra Promenaden har styrts mer av de redan anlagda gatorna och fått ett rakare utseende än Forsbergs ursprungliga förslag. Den mjuka formen på hans

"södra promenad" hade krävt mer ojämna ytor omkring allén och på så sätt skapat färre möjligheter till bostadsbyggande i denna delen av staden. Eftersom bebyggelsen vid Norra kyrkogården (nordvästra delen), Saltängen(nordöstra) och Söderköpingsvägen(södra) inte var anlagda vid tiden för Forsbergs förslag kunde svängarna på promenaden bli mycket mjukare och snävare i hans förslag än vad promenaderna kom att bli i slutändan.

Parkerna är den del av Forsbergs plan som inte förverkligats i så stor utsträckning. I hans förslag fanns många och stora parker inritade i anläggningen, både innanför och utanför Promenaderna. I slutändan är det Promenaderna i sig som står för den största gröna delen, då det inte anlagts så många och stora parker och grönområden i anslutning till alléerna som Forsberg föreslog. Projektet hette från början "Promenader, parker och trädgårdar" enligt fotografiet på Forsbergs plan men slutresultatet kom att bli med fokus på Promenaderna. Några utmärkande grönytor i anslutning till Promenaderna finns ändå och de är Folkparken, Vasaparken, grönområdet vid vattentornet och Karl Johans park. Den senaste är väl egentligen den enda med direkt koppling till Forsbergs plan. På ritningen syns tydligt ett parkområde precis söder om norra Promenadens mittersta del, den delen som idag är Karl Johans Park.

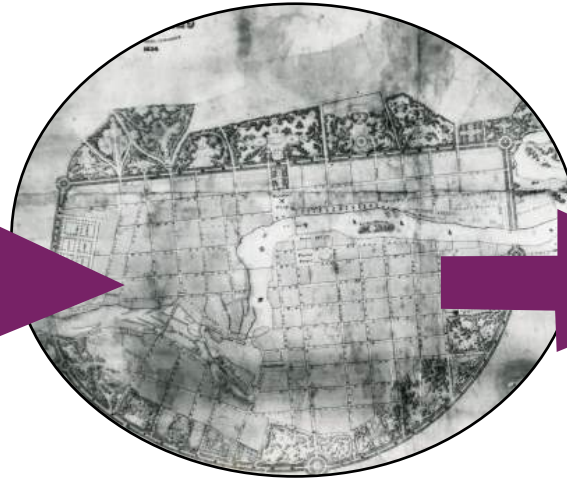
Fotografi av Karl Johans park, som i ett tidigt skede kallades för järnvägsparken. Framför stationsbyggnaden syns den anrika fontänen.

1853 års stadskarta

Sedan 1600-talet har inte stadsplanen ändrats så mycket i ett utzoomat perspektiv.

Knut Forsbergs förslag
1856

Runda former, i norr parker utanför promenaden i söder grönområden innanför mot staden.

1906 års stadskarta

Raka former, gatorna och rutnätsplanen styrde mer än i Forsbergs förslag.

Det märks att Forsberg hade fokus på det mindre landskapet, bebyggelsen och grönskan i staden då planförslaget slutar tvärt utanför Promenaderna och anslutande vägar syns som svagt ritade linjer. Trots att det fanns tankar om att dra järnväg till staden redan på 1850-talet (Godlund och Godlund 1972 s.53) syns det inget av dessa tankar om att sammankoppla Norrköping med andra städer med järnväg eller liknande i Forsbergs förslag. Trots att det inte går att utläsa någon bro eller övergång av något slag i öster på Forsbergs plan går promenaddelarna ända fram till Motala ström. Detta ger i alla fall en illusion av att Promenaden fortsätter på andra sidan vattnet. I verkligheten anlades aldrig den delen. Forsberg menade att dåtidens stadsplanerare ofta drog vägnas sträckningar först och placerade ut byggnader och hus i efterhand istället för tvärtom vilket kändes som en främmande lösning för honom. (Forsberg 1861 s.37-38)

Det syns tydligt att grönskan gick i första hand för honom. Designen uttrycker just att Promenaderna får styra formen och får stöd av de olika parkerna för att strukturen ska gå ihop med den övriga stadsbebyggelsen. I söder syns en cirkulationsplats vid Drottninggatans södra ände. Någon sådan anlades dock inte vid korsningen men platsen har ändå blivit lite av en knutpunkt i och med bland annat biblioteket, museet och Södertull vid den Södra Promenaden. Något liknande Forsbergs idé om cirkulära platser skapades dock i Norra Promenadens östra ände. I väster finns idag en korsning med liknande drag där flera gator möts men på 1906 års karta slutade Promenaden mer tvärt.

Landskapsarkitektur och stadsplanering

Knut Forsbergs arbete som trädgårdsarkitekt skulle kunna liknas med nutidens yrkesroll som landskapsarkitekt. En blandning mellan stadsplanering och arbete med grönstruktur och växter. Nolin (2009, s. 58-59) beskriver att Knut hade kunskaper inom det hortikulturella samtidigt som han var duktig på att skapa ritningar. Hon menar att Norrköpings Promenader var Forsbergs första arbete som berörde stadsplanering. Med detta projekt lyfte han fram nya stadsplaneideal i landet, med inspiration från kontinenten. (Nolin, 2009 s.66).

Sunesson lyfter Forsberg som tidig och modern i sitt tänkande kring parker och promenaders vikt i staden. Han var tidig inom sitt arbetsområde, plockade in relationen mellan landsbygd och stad i sitt arbete och lyfte gärna fram trädgårdsarkitektens kompetens. Samtidigt uppfattades han som lite naiv med storslagna idéer som kunde vara svåra att utföra. Med en med realistisk syn kring sina idéer borde han fått mer förtroende och fler uppdrag. Men ser man tillbaka på det har Forsbergs arbete varit viktigt för parkkonsten och stadsbyggnadskonsten utveckling. (Sunesson, 2000 s.127) På så sätt är Norrköpings Promenader också en viktig del av landskapsarkitektens historia. Som ett tidigt projekt inom stadsplanering, där bebyggelse och grönstruktur planerades som en helhet. Alléernas kopplingar till bostadshus och offentliga byggnader ger Promenaderna en stark roll i stadsstrukturen, och bidrar till ett viktigt stadsrum där grönska och stad var och är förenade. På så sätt är också promenaden ett viktigt element att bevara och använda sig av i staden - ett slags historiskt grönt stråk.

Promenaderna visar på de visioner som fanns under den här tiden att smycka staden i grönska samtidigt som alléerna skapade viktiga stadsrum. Anläggningen uppkom i en tid när behoven av frisk luft och renare miljö samsades med viljan att skapa vackra och rekreativa miljöer. Samtidigt som det var en tid då den borgerliga kulturen fick synas och ta plats fanns fortfarande stora behov av en stad där befolkningen skulle kunna hålla sig friska. Promenadanläggningen utgör en viktig gränsmarkering i historien då gröna vistelseytor börjar att anläggas för hela stadens befolkning. Det går att se på det så som att människor fortfarande hölls uppdelade och avskilda men oavsett om man tog sig fram på Promenaden i vagn eller till fots så skulle anläggningen bidra till en trevlig upplevelse. En ny sorts mötesplats skapades i staden. Detta gör att det då också går att se Promenaderna som en viktig början i ett historiskt perspektiv när det kommer till tankar om mångfald och allas lika värde, att få ta del av stadens olika rum.

Norrköpings dubbla identiteter

Gotthard Johansson uttrycker i en tidningsartikel för Svenska Dagbladet (1943-10-03) hur Norrköpings vuxit fram genom både en stark industri och genom inflytande och donationer från människor i den högre samhällsklassen. ”Norrköping är så långt ifrån det traditionslösa moderna industrisamhället att det tvärtom är typen för den gamla svenska fabriksstaden. Det bär ännu märken av Sveriges första industriella storhetstid i sin stadsbild, det har 1800-talets storartade ekonomiska uppsving att tacka för den kontinentala fläkten över sina parker och promenader, och det har i hög grad fått sin prägel av de gamla patriciersläkter...”

Norrköping hade mycket ekonomiska förmåner i och med rika medborgare som donerade stora summor pengar för olika byggnader och projekt i staden. Dessa gåvor gjorde att de enskilda medborgarna förr inte stod för stadens stora satsningar. Detta kom att ändras under 1900-talet och medborgarna fick då gemensamt stå för investeringar i form av skatt. (Leander Tell, 1972, s.91) Den här kombinationen av influenser från både arbetarstaden och den borgerliga kulturen beskrivs på fler ställen. ”Till skillnad från flera av de andra större städerna utanför de tre storstadsregionerna var Norrköping under hela 1900-talet – och allra helst före århundradets sista decennier – i hög grad präglad av denna dubbla identitet. Norrköping var arbetarstaden som också härbärgerade en livaktig borgerlig kultur.” (Horgby och Nilsson 2000 s.530) Och kanske det den dubbla ‘identiteten som drivit staden framåt? Att det fanns ett behov av gröna promenadstråk både i de lägre och högre klasserna. Att det är arbetarklassen och industrins förtjänst att Norrköping behållit sin stabilitet men att Norrköpings promenader kanske aldrig blivit av om det inte varit för borgarna som kunde gå in och stötta finansieringen av projekt och anläggningar i staden. Troligtvis var det också bra att ha en stark grupp som hade intresse av och drev frågorna kring grönområden i staden. Att flera av dessa personer satt med i Borgerskapets Äldste eller liknande politiska positioner gjorde att dessa idéer kunde tas fram/föreslås, bestämmas och genomföras under relativt snabba förlopp.

Kanske behövdes Forsbergs frispråkighet och stora tänkande för att staden skulle våga lägga så mycket energi och pengar på sin grönstruktur? Någon som var duktig att visualisera sina idéer och samtidigt få andra att satsa, banade väg för nya stilar och uttryck. Om Forsberg var tidig med sina idéer och sitt formspråk tyder det på att Norrköping som stad också fick en stadsstruktur lite i framkant.

Gejvall Seger (1978, s.142-144) lyfter att det var kombinationen av den bohemiske Forsberg, den mer ordentlige C T Malm, som ritade fabriker och byggnader, och Swartz med borgerskapets äldste i ryggen som skapade en balans i stadens utveckling. Forsberg hade en tanke om att Promenaderna i slutändan skulle komma att betala sig själva som en form av investering för staden. Kanske hade det fungerat eller så var det just tack vare Erik Swartz arbete och ekonomiska stöttning som arbetet blev av och utfördes i staden.

Att Norrköping dessutom har arbetat mycket kring skötseln och omsorgen av Promenaderna har bidragit till att de behållit sitt starka symboliska värde. ”Norrköping kunde hålla en anständig standard även under 1900-talets första år då många städer slutade att sköta parkmarken till följd av de ekonomiska neddragningarna. Norrköping är känt som parkernas stad sedan trädgårdsidealen i samband med de stora donationerna på 1800-talet...” (Kvarnström et. al. 2000 s.92) Här syns ett fint arv när det kommer till att som stad värdera sina parker högt och lägga mycket krut där. Promenaderna är på så sätt ett resultat av en stad i samarbete, med många viljor men framförallt stora mål.

Ekonomi och Promenaderna

Det går att se ett visst samband mellan den allmänna ekonomiska situationen i landet, hur befolkningen ökat i Norrköping (eller stagnerat) och Promenadernas tillkomst och utbyggnad.

Generellt hade staden en befolkningsökning under 1800-talet. Framförallt skedde en kraftig ökning under 1830- och 40-talet. Men under två perioder i slutet på seklet syntes en viss befolkningsminskning istället. Det var under åren 1868-1869 och 1879-1880 och detta går också att koppla ihop med ekonomisk depression i landet. (Svensson, 1972 s.11-12) På 1870-talet skedde en stor ökning inom Norrköpings industriproduktion. I mitten på årtiondet hade den absoluta kulmen nåtts, men efter detta stagnerade utvecklingen. (Svensson, 1972 s.121-122) Mellan 1876 och 1879 drog en ekonomisk depression över landet och inte minst Norrköping. På 1890-talet kom däremot en högkonjunktur och det gick uppåt igen. (Gejvall Seger 1978 s.156)

Hellerström lyfter i Byggnads- och Miljöinventeringen från 1971-1972 att Sydvästra delarna av anläggningen anlades 1869 och att det fanns planer och projekteringar av en utbyggnad i Norra Promenaden redan på 1870-talet men att detta inte komma att ske förrän 1889, när denna förlängdes åt väster. (Hellerström, 1971-1972 s.2)

Detta tyder på att det i tidigt skede fanns planer att fortsätta byggandet av Promenadanläggningen och då i rask takt men att bristande ekonomi förhalade processen med flera år. Stagnationen inom industrin i slutet på 1870-talet och den begynnande ekonomiska depressionen är troligtvis en av anledningarna till att arbetet med Norra Promenaden stannade av i ett projekteringsstadie. När det däremot kom en högkonjunktur i slutet av 1800-talet kunde planerna så småningom fullföljas. Visserligen utvidgades den Södra Promenaden under denna tiden men kanske om staden hade haft råd hade hela anläggningen planterats i ett mycket tidigare skede? Så trots att Norrköping hade storslagna planer inspirerade från kontinenten fanns ekonomiska svårigheter att fullfölja Promenaderna och det kom att bli ett ganska utdraget projekt. Kanske gör det anläggningen än mer värdefull? Den kraft och vilja som ligger bakom Promenaderna inte minst från Erik Swartz är inspirerande. De storslagna idéerna som växte fram och utvecklades på 1850-talet i ett starkt ekonomiskt Norrköping fick han kämpa för att få igenom.

Slutsats - visioner och behov

Promenaderna kom till i en tid när sjukdom och bränder hade härjat i städerna och en drivkraft att skapa bättre och grönnare livsmiljöer växte fram. Samtidigt var de högre klasserna starka i samhället och drev igenom mycket av sina idéer. Från Frankrike och kontinenten kom inspiration till att skapa promenadstråk för att strosa till fots eller ta sig fram med häst och vagn, från början kanske framförallt avsett för söndagspromenaden. Promenadanläggningen blev en arena att visa upp sig på samtidigt som Norrköping också stärkte sig som stad genom ett attraktivt och grönt inslag.

Promenadernas användande genom historien

Promenadrörelsen

Under 1800- och början på 1900-talet blev promenera så mycket mer än bara att gå. Olika sorters gångarter utvecklas med olika tempo och olika syfte. Det blir inte att bara ta sig från punkt A till punkt B längre utan målet i sig kan vara att bara strosa eller flanera. Hur man rörde sig blev viktigt ur statussynpunkt och visade vilken klass man tillhörde. Saltzman och Svensson beskriver ett tidigt sätt att hantera den kollektiva trafiken som efterhand kom bli att resa kollektivt. Hur man tittar på sina medresenärer, vad man tar in och inte. De lyfter begrepp som ”ignorans, avskärmning och smygtittande” vilket gör det så tydligt att rörelsens fokus låg på synen och inte fötterna. Människor började att skapa en sorts rumsliga, men osynliga territorium för att upprätthålla en distans i det offentliga rummet. Promenera gick från en rörelse till en upplevelse. En upplevelse där vi ville se och ta in landskapet, men för att göra detta behövde vi kunna skärma av andra intryck som störde. (Saltzman och Svensson, 1997 s. 66-68)

Stadens trädkantade Promenader blev en plats för mer än rörelse, här utvecklades sociala strukturer och människor möttes både aktivt och passivt. De gröna ytorna utgjorde rum för t.ex. söndagspromenaden som både var hälsosam men också ett sätt att visa upp sig.

Promenaderna blir ett element i stadsstrukturen som vittnar om ett annat sätt att röra sig i staden. Där det var lika viktigt att själv synas som att röra sig i en grön miljö. I och med att promenaderna lades i utkanten kom landskapet och landsbygden bli en del av anläggningen i form av utsikt som i takt med den ökade bebyggelsen försvann ur upplevelsen. På så sätt blir det extra viktigt att ta hänsyn till byggnadsminnesförklaringen och definitionen ”området sträcker sig från kvartersmark till kvartersmark”. Uttrycket syftar på att intilliggande miljö också spelar en stor roll i upplevelsen, att anläggningen inte bara är Promenaden i sig utan också det man ser runtomkring. Idag är det då bebyggelsens förgårdar och fasader som står för utsikten och också blir en viktig del av promenadupplevelsen och stadsrummet.

Företeelsen att ”gå på promenad” ursprunget ur en tid där den fysiska hälsan kom att få ta större plats i samhället. Aktiviteten och tankesättet har tydliga kopplingar till den äldre tidens brunnsdrickningar med rörelse och vila i gröna miljöer. Genom att plocka in promenaden i staden uppmärksammas också vikten av ständig närhet till grönska för människans välmående. Promenaden tillgängliggjorde regelbunden rörelse i en grön miljö för alla stadens invånare.

Norra Promenaden 1920
Tillhör Norrköpings Stadsmuseum

Aktiviteter och användande av hela stadsrummet

Under krisåren användes vissa delar av gräsmattorna i Promenaderna till odling. Framförallt var det potatisen som behövde mer odlingsplats för att mätta hungrande magar. Idag är inte odling på kolonilotter och trädgårdstäppor kopplat till svält men något som generellt har fått ett uppsving i landet. Odling i staden har kommit att bli lite av en trend men också en viktig metod i arbetet att förena människor över olika gränser. Dock är dagens Promenader för utsatta av avgaser och nedsmutsning för att användas till odling av ätbara ting.

Många fotografier visar på hur Promenaderna genom historien använts som plats för aktiviteter och evenemang. Inte minst från de första årtionden på 1900-talet finns bildmaterial som visar på hur cykellopp och löpartävlingar hållits i alléerna liksom karnevalståg och firande vid speciella tillfällen, t.ex. Barnens dag. En allé är en fantastisk plats för olika varianter av uppvisande i form av karnevalståg eller kanske en musikkår om det är möjligt att stänga av eller för en stund förhindra trafiken på körbanan.

Framförallt har Promenaderna utgjort ett socialt stadsrum där man kan röra sig, både för motion men också för att träffa andra människor.

Fotografierna tillhör Norrköpings Stadsmuseum

Barnen i Promenaderna

Om man ser till fotografier och vykort så har Promenaderna, i alla fall ur ett historiskt perspektiv varit ett viktigt stadsrum för barn att vistas i. Detta var framförallt innan bilen tog över i staden och Promenadernas körbanor var en säkrare plats att vistas på än de är idag.

I litteraturen beskrivs hur skolorna anlades i anslutning till Promenaderna. (Gjvall-Seger 1978 s.135) Detta bör ha gjort Promenaderna till en viktig transportsträcka till och från skolan för många barn men också att de utgjort en stor del av barnens utemiljö.

I Barndomsminnen från Norrköping beskrivs hur barnen använde hela staden som sin lekplats tidigt 1900-tal. ”I den mjuka sluttningen mot den lugna allén, där man med gräsmattor och nyplanterade träd höll på med att dra ut den kvartsmilslånga Norra Promenaden från Norr tull i mynningen till Norra Kungsgatan och utåt Himmelstalundshållet, brukade de avundade pojkar som fått velociped lära sig cykelåkningens svåra konst. Man kunde även åka utförsbacke hela Promenaden eller Stationsgatan utför ända till Kakhuset och sedan få knoga hem i den långa backen.” (Leander Tell 1972 s.21) Dagens trafiksituation och kraftiga bilism har gjort Promenaderna till en mindre trygg plats för barn att vistas på.

Barn i Norra promenaden, troligen tidigt 1900-tal. När trafiken ännu inte hade erövrat staden gick det att leka i de centrala körstråken i Promenaderna.

Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsarkiv

Ca år 1950 barn åker pulka i Södra Promenaden

Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsmuseum

”Skolbarn korsar allékörbanan i Norra Promenaden.”

Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsmuseum

År 1910, barn och ledarinnor uppställda i Promenaden

Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsarkiv

Promenadernas användande och karaktär beskriven i musiken

I musiken beskrivs Promenaderna dels vara ett rum i staden, en plats att vistas på till att bli något mycket mer, en del av en identitet, för en person eller kanske en hel stad. Promenaderna utgör viktiga strukturer i staden både på ett fysiskt och psykiskt plan.

1975 släppte Ulf Lundell albumet Vargmåne med låten *Jag går på promenaden*. I Lundells låt är Promenaden en arena att röra sig på samtidigt som den stärker stadens identitet och status. Har man missat stadens charm så syns den i alla fall på den Södra Promenaden.

“Du kanske säger. ”Norrköping,
Det är en jävla stad”
då har du aldrig gått på stadens
södra promenad
Jag går på promenaden
jag dansar fram rentav
Jag går på promenaden
seglar fram på öppet hav

Jag börjar vid bensinstation
en dag då allt känns kass
Snart kommer jag till Halvars kiosk
där köper jag en glass
Och går på promenaden...”

Med sin melankoliska sång beskrev Markus Krunegård Promenaderna som ett självklart inslag i sin barndomsstad Norrköping, jämte läroverken, fabrikerna och spårvagnen. Anläggningen har blivit en plats för minnen och en trygghet att falla tillbaka på, något som alltid har funnits där. Det handlar inte om alla de fysiska steg som tagits på Promenaderna utan vilka känslor som upplevts i dessa steg, hur anläggningen och det gröna rummet funnits där i så många viktiga skeden i livet.

“Går på promenaden där jag höll pappa i handen
nu är det jag som skjuter fram barnvagnen
Går på promenaden bland löv och minnen
från barnens Vasalopp till full på studenten...”

“...Tillbaks till där jag kom ifrån
Tillbaks till nånting jag förstår
Spårvagnen och jantelagen
Tillbaks till promenaden...”

På promenaden från albumet *Mänsklig värme*, 2012
(<http://lyrics.wikia.com> och www.letssingit.com)

I Krunegårds låt uttrycks Promenadernas kontinuitet, hur de används av flera generationer. Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsmuseum

Rum och rörelse

De olika Promenaderna skapar en viktig och speciell rumslighet i Norrköping som är viktig att ta tillvara på. Gång- och cykelbanor som ramar in av alléerna har en viss avskärmning mot den omgivande miljön samtidigt som kontakten mellan de olika väg- och gångbanorna och inte minst omgivningen finns där. Alléns utformning skapar siktlinjer som möjliggör långsmala rum och men också avbrott emellan vegetationen som skapar större rumsligheter där omgivande bebyggelse tas med i intrycket. När Catherine Dee pratar om alléträds rumsliga egenskaper beskriver hon hur vegetationen markerar vägen, leder ögat och visar en riktning. Träden bidrar med en rytm eller sekvens samtidigt som de bidrar med grönska till vägen. Vegetationen skapar en trevlig plats att sitta ned på och lockar människor till sociala aktiviteter. (Dee, 2001 s.99-100) På så sätt bidrar träden till att skapa en trevlig plats att vara på som i sin tur leder till sociala interaktioner i samhället och är en miljö med många rekreativa egenskaper. Dessutom hjälper Promenaderna till med att orientera sig i staden och stadsrummet. Både nere bland träden i anläggningen och i anslutning till denna, men också som ett viktigt landmärke att förhåll sig till när man tittar på kartor över staden eller orienterar sig med olika geografiska informationssystem.

Per Friberg beskriver i sin artikel om alléer i landskapet att de är både ”rum och rörelse”. Han lyfter allén som en arkitektur med strukturer likt byggda element. De bidrar med golv, tak och väggar, mer eller mindre täta och riktigt pampiga dubbelradiga alléer jämförs med rumsligheten i en kyrka. Han menade att en allé endast kan innehålla ett trädslag och att det är eftersträvänsvärt att de olika individerna är så lika varandra i form och storlek som det går. ”Regelbundheten” blir en riktlinje och träden bör stå med lika långt avstånd hela alléträckan. I övrigt bör allén förankras i en anläggning och eller ha ett tydligt mål så att trädraden inte bara tar slut. (1985 Friberg s.7-8) När det kommer till Norrköpings Promenader är de inte förankrade i en anläggning utan de är själva anläggningen. Hur alléerna slutar och övriga element i stadsstrukturen tar vid är dock av stor vikt. Här finns en viss svaghet i hur framförallt Östra promenaden slutar. Ganska abrupt tar träden slut en bit innan Hamnbron. En tydligare länk till Norra Promenaden skulle vara att rekommendera för att stärka uttrycket allén. Eftersom Promenaderna också är en anläggning likväl som en transportsträcka skulle det kanske gå att arbeta med övergången mellan bebyggelse och allé i den mänskliga skalan mer. Finns det entréer och öppningar in till Promenaderna som borde markeras eller uppmärksammas mer? Går det att arbeta med slutet av alléträckorna för att lite knyta ihop säcken när man lämnar anläggningen eller välkomnas in i den.

Jämförelsen med en byggnad och dess olika delar som tak och väggar blir likt ett bevis på den viktiga rumslighet som promenaderna skapar i staden. Ser man till det så blir en byggnadsminnesförklaring än mer viktig, promenaderna täcker ju en stor del av innerstadens yta. Att en allé både är ”rum och rörelse” visar på ett behov hos Promenaderna där man måste arbeta för framkomlighet i de olika gång- och cykelbanorna samtidigt som man bevarar viktiga platser att sitta på. Så att anläggningen erbjuder både möjligheter för rörelse och skapar en lust till att stanna upp och bara få vara. Detta är framförallt viktigt i en tid då många känner stress, att Promenaderna får chans att också bidra med ett lugnt och grönt stadsrum.

De unga lindarna som kommer planteras i samband med en trädförnyelse bidra med en ny sorts rumslighet som kan liknas vid det stadsrummet som anläggningen utgjorde i början på 1900-talet.

Vykort över Södra Promenaden visar på hur rumsligheten varit av en något annan skala. Troligtvis är bilden från tidigt 1900-tal. Utmed gångvägarna har flera personer satt sig ned. Mot söder är landskapet öppet.

Årstidsväxlingar i Promenaderna

Eftersom studierna för denna uppsats bedrivits utdraget under en längre tid har Promenaderna fått visa sina olika skepnader. Det blir tydligt hur viktigt grönskan i innerstaden är för att förankra platsen tidsmässigt och få följa årstidsväxlingarna. Under sommaren står träden för en viktig och stor del av innerstadens grönska. Olövide har de istället en viktig arkitektonisk roll och skapar rum som i de flesta fall är ämnade för gångtrafikanter och cyklister. Som Stig Hellerström nämner har Promenaderna stort värde när det kommer till att visa på årstiderna och dess växlingar. Under växtsäsongen bidrar träden med grönska i olika stadier, från vårens första skira blad till tätare vegetation som bidrar med skugga under varma sommark dagar. Under hösten och vintern skapar stammarna som strukturer som kan verka kontrasterande mot till exempel snö eller belysning. (1971-1972 Byggnads- och miljöinventeringen Hellerström) Det är också i årstidsväxlingarna den fjärde dimensionen i rummet blir tydlig, tiden. Torbjörn Sunesson lyfter denna dimension som en viktig styrka, hos en park eller anläggning. Tiden syns i växternas olika levnadsstadier och årstidernas växlingar ger anläggningen en komplexitet och skapar en djupare upplevelse. (Holmberg 2001 s.65) Detta är en av tjugningarna hos Norrköpings Promenader. Anläggningen kommer ständigt vara under utveckling och förändring, oavsett om det gäller trädens ålder eller växlingarna över året.

Sten Anderson beskriver på ett sätt varför Norrköping är så starkt förknippat med sina Promenader och tillgängligheten på dessa. "Att gå på Promenaden, oavsett årstid eller väderlek, är något typiskt för Norrköping." (Andersson 2000 s.354) Anläggningen blir ett viktigt stadsrum att använda för motion och rekreation under hela året. En slottspark eller liknande anläggningen kanske man som besökare tar sig till på våren, försommaren eller högsommaren för att se blomning och vegetation av olika slag i sitt esse. Promenaderna finns tillgängliga i de centrala delarna av staden året runt vilket gör det ännu lättare att knyta an till träden. De blir en naturlig del av vardagen i Norrköpings stad och de bidrar till tydliga årstidsväxlingar också i staden.

Norra Promenaden i sommarskrud 2017-06-28
Kronorna är täta och palissadformen är tydlig.

Södra Promenaden en solig dag i april 2017-04-19

*Vinterbild från Östra promenaden.
De kala och mörka stammarna utgör en fin kontrast mot snön.
Tillhör Norrköpings Stadsmuseum*

Slutsats - användningen av Promenaderna

Promenaderna har varit och är ett viktigt, grönt stadsrum i staden där det finns utrymme för sociala aktiviteter och rörelse.

Under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal användes Promenaderna till, som namnet säger, rekreativa promenader och strosande runt staden, i sakta mak till fots eller i häst och vagn. Söndagspromenaden blev ett viktigt inslag i såväl för borgarklassen som arbetarklassen. Träden bidrog med välbehövlig skugga, sommartid och fotografier visar på att Norrköpingsborna gärna slog sig ned i Promenaderna på de utplacerade bänkarna.

Under krisåren 1917 och 1918 användes vissa av gräsmattorna i Promenaderna för att odla potatis. Anläggningen kom också att bli en mycket viktig del av staden för att kunna hålla karnevalståg och sporttävlingar. Aktiviteterna tog plats på körbanorna och publiken stod bland träden i gångstråken. Innan bilen började ta plats i staden lekte många barn i Promenaderna, fotografier och vykort visar på tomma körbanor och samlingar av barn. Idag måste gående och cyklister samsas med mycket annan trafik i anläggningen men att "gå på Promenaden" är fortfarande ett viktigt inslag i Norrköping.

Hur Promenaderna ingått och format stadsbilden och stadsstrukturen

Promenaderna, en symbol för staden

Stig Hellerström var mycket förtjust i Promenaderna och uttrycker det i många skrifter: "Klart är emellertid att de alltid är vackra att se på och behagliga att vandra i." (NSA, 1971-1972 Byggnads- och miljöinventeringen Stig Hellerström) Han beskrev olika orsaker till varför Promenaderna blivit så betydelsefulla och symboliska för staden. Framförallt lyfter han de arkitektoniska egenskaperna, hur dess helhet skapar en slags maktighet. "De upplevs alltid som mycket karaktäristiska kännetecken i stadsbilden och de sammanhängande trädkronorna delar stadsdelarna samtidigt som de sammanbinder dem." (Wernersson et. al. 1974 s.58) Promenaderna blir då samtidigt som de länkar samman den gamla stadskärnan med nyare områden runtomkring en tydlig avgränsning för gammalt och nytt .

Norrköpings stadsantikvarie Hanna Domfors lyfter också att Promenaderna bildar en viktig arkitektonisk struktur. Andra värden i alléerna är att de är mycket karaktärsskapande, bidrar till grönska och är en lunga i staden. De skapar en identitet och fungerar också som ett landmärke. Den Norra delen med dess siktlinjer menar Hanna är extra intressant. (Domfors, 2017-04-20)

Gotthard Johansson lyfte Promenadernas värde som en viktig monumental struktur i staden "Det mest monumentala i Norrköping är i alla fall Promenaderna, som i en vid ring omsluta hela den gamla stadskärnan och ända till 1900-talets början utgjorde gränsen för den egentliga stadsbebyggelsen." (Johansson, Gotthard 1943-10-03 Svenska Dagbladet)

Dan Hallemar menar att "Den storstadsaura som Norrköping besitter trots sin plats som Sveriges blott nionde största stad beror på promenaderna. Ingen svensk stad har en så storslagen grön inramning som Norrköping. (Hallemar, 2013 nr.83) Promenaderna minner på ett sätt om en tid när Norrköping faktiskt var en av de stora städerna i Sverige. Men de speglar också den potential som finns i staden att växa och bli större. Lasse Södergren uttryckte sig i sin artikel om Norra Promenaden "Alla vi som bor och verkar i Norrköping är nog överens om att Promenaderna är unika, med sina gröna lungor i form av dubbelalléer. De utgör ett kulturarv som har gett karaktär åt staden i mer än 100 år." (<http://www.nt.se>)

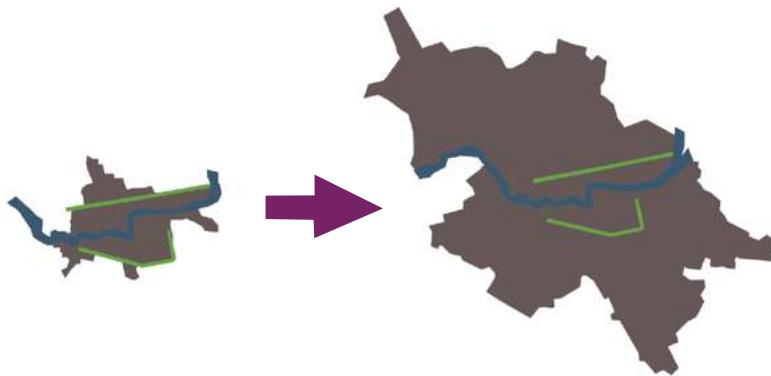
*Utsikt från Göta Hotell. Vykort skickat med julhälsning år 1902.
Bortanför Norra Promenaden tar landskapet vid, bortsett från bebyggelsen i väster.*

"Promenaderna i Norrköping har få om ens några motsvarigheter i landet och är dessutom såsom gränsboulevarderna ovanliga - det normala efter 1874 års byggnadsstadga är esplanader som skär genom städernas centrum." (http://www.lansstyrelsen.se/Ostergotland/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/skyddad-bebyggelse/byggnadsminnen/bm_norrkoping/Pages/promenaderna-i-norrkoping.aspx 2017-12-25) Alléer och avenyer finns i andra städer men dessa drögs oftast igenom städerna som paradgator. Att Norrköpings Promenader istället anlades i utkanten, omkring stadskärnan är ett av de unika dragen för anläggningen menar Peter Kristensson. (sverigesradio.se) Från början låg just Promenadanläggningen som en avgränsande boulevard runt staden.

Relationen mellan Promenaderna och staden

Promenadens relation till bebyggelsen och vice versa har under det senaste århundradet förändrats och utvecklats. Promenaderna som från början var tänkta att rama in hela Norrköping har fått hitta sin plats som en mer central anläggning efter att staden vuxit i alla riktningar. Men kvar finns dock den historiska markeringen för den gamla stadens utbredning.

Om man ser till litteraturen så lyfts vikten av träden som ett strukturformande element och markering av den tidigare tullgränsen och den gamla stadsdelen. Till exempel Hellerström (1971-1972 s.8) beskriver hur äldre kartmaterial visar på tankarna om Promenaderna som en gräns runt stadsbebyggelsen. Han lyfter också hur träden och bebyggelsen samverkar i denna gränsformation. Utmed den Östra Promenaden och innanför den östra delen av den Södra Promenaden skapar bebyggelsen där något som kan liknas vid en mur, vilket ytterligare skapar en tydlig gräns. Husen är både höga och ligger tätt eller vägg i vägg vilket skapar en speciell rumslighet inne i Promenaden. Går man västerut beblandas byggnader och institutioner med grönska och mer luftiga tomter för att övergå till villor och radhus längst i väster. Norra Promenadens bebyggelse var lite mer varierad. Här fanns både lamellhus direkt i anslutning till allén och bebyggelse indragen en bit från promenaden.

Illustrationen visar hur Promenaderna gått från att ligga i ytterkanten av staden, som en gräns mellan stad och landsbygd, till att bli helt omslutande av stadsbebyggelse. Skillnaden mellan Norrköpings stadsstruktur i ett tidigt och sent 1900-tal. (Inspiration från Norrköpings Historia 1900-talet, 2000 s.12-13)

"Norrköping med omnejd i fågelperspektiv. Foto från aeroplan 1918."

Fotografiet visar på hur Promenaderna fortfarande in på 1910-talet nästan helt inneslöt staden som en gränsboulevard. Idag är grönstrukturen integrerad i den övriga stadsstrukturen.

Fotograf: W. Wiberg

Fotografiet tillhör Norrköpings Stadsbibliotek

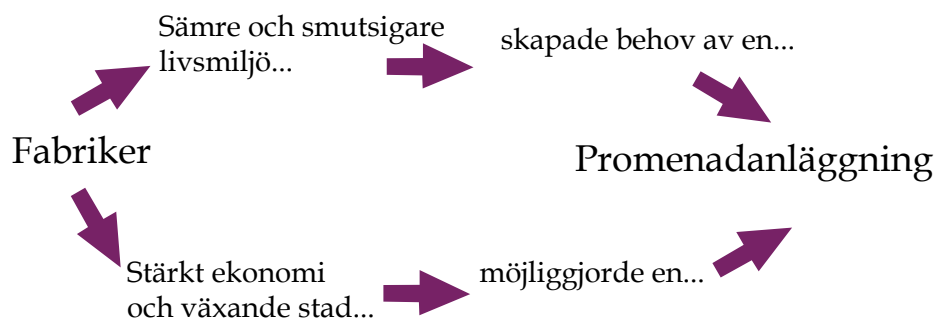
På 1906 års karta låg fortfarande en klar majoritet av bebyggelsen innanför Promenaderna. Fotografier visar hur landsbygden och det öppna landskapet tog vid utanför trädraderna och hur alléanläggningen markerade gräns för staden. Successivt anlades bebyggelse utanför Promenaderna. I samband med det nya lasarettet vid Södra Promenaden, som byggdes i början på 1920-talet försvann mer och mer utsikt över landskapet i denna delen av anläggningen. (Nordström, Folkbladet 1984-02-11).

Promenaderna och fabrikerna

Promenaderna är starkt sammankopplade med industrierna. Gejvall Seger (1978 s.142) beskriver hur behovet av gröna ytor uppkom i samband med industriernas utveckling och ökning. Hur fabrikernas skorstenar spottade ut rök och det behövdes renare luft i staden. Detta var en av anledningarna att förslaget om Promenaderna så välkomnat togs emot inom Borgerskapetets Äldste.

Att fabrikernas kraftiga ökning hade lett till sämre livsmiljöer i städerna var en av alla anledningar under denna tiden att plocka in mer grönska och vegetation i staden. Men samtidigt som Promenaderna uppkom på grund av den försämrade luften och miljön borde också industrierna och med dem den växande staden lagt de ekonomiska förutsättningarna för att möjliggöra Promenadernas anläggning under 1800-talet. Så samtidigt som fabrikerna skapade ett behov av Promenader i staden var de en del av anledningen till att Norrköping växte och stärktes som stad och på så sätt ville och kunde hävda sig genom en större Promenadanläggning.

Kurt von Schmalensee tog över rollen som stadsarkitekt i Norrköping år 1929. Han tyckte att staden lätt klankades ned på som ful men efter en tid och möjlighet till att skapa sig en egen uppfattning blev han mycket positivt överraskad. I ett citat som är hämtat ur Gejvall Segers bok (1978 s.175) går det också att ana Promenadernas positiva och viktiga inverkan på den byggda miljön: "... Norrköping är ju en sommarstad och när grönskan kommer, så börjar man inse Norrköpings skönhetsvärden, när den bäddar in sina byggnader i grönska, som den gjort i alla tider."

Det tyder på att stadens Promenader är en viktig kontrast mot dess fabriker. Träden i alléerna gör att innerstaden kan upplevas som grön trots stora partier av bebyggelse och hårdgjorda ytor.

I Norrköping finns den bevarade stadskärnan med industrier och fabriker som balanseras upp av grönskande promenader av träd, kombinerade och stärkta med parker. Det är just detta "samarbetet" mellan hårt och mjukt - byggt och grönt som är tjusningen med stadens struktur.

Två stycken vykort/fotografier som visar på de viktiga kontrasterna mellan den hårda bebyggelsen, fabrikerna och Promenaderna, och hur denna relationen ändras över året men hela tiden finns där i olika former.

Tillhör Norrköpings Stadsarkiv

Olika Promenader, olika karaktärer och olika potential

Norra Promenaden har den långa siktlinjen som löper genom den norra delen av staden. Träden har karaktäristiskt formklippta kronor vilket ytterligare stärker effekten av den långa Promenaden. Det är denna allé som man möter först när man kommer med tåget och stannar i staden. I och med stationens placering, centralt i Promenaden bildas siktlinjer av träd i både östlig och västlig riktning. I majoriteten av Promenaden löper gångbanan mellan träden av den ena allésidan. På så sätt kommer man nära träden och kan gå det som kan liknas vara en tunnel av vegetation. I den östra delen leds gångbanan över i ett stråk att gå mitt i de fyra trädraderna, och man går likt den gamla körbanan mitt i anläggningen. I denna östra delen av anläggningen går det att fly trafikken om man har tur för en stund, annars är den mycket påtaglig i hela Norra Promenaden. Den Norra Promenaden är den långa, pampiga allén som görs sig bäst i lite rörelse, här finns potentialen att upprätthålla och återskapa vackra rörelsestråk.

Södra Promenaden är den del av anläggningen som fått utvecklas till en riktig boulevard. Petersson beskriver en av Södra Promenadens viktiga identitet. "Södra promenaden är den verkliga skolgatan i Norrköping." (Petersson, 2000 s.203) Många skolor har legat och ligger i anslutning till allén. Här går biltrafiken i anslutning men man har sluppit undan spårvagnen. Här finns också det gröna stadsrummet där träden verkligen interagerar med den omgivande bebyggelsen. Södra Promenaden är kanske den del av anläggningen där omkringliggande miljö är viktigast för intrycket. Här handlar det lika mycket om att bevara bra egenskaper som finns och ta hänsyn till förgårdarnas viktiga utrymme i stadsrummet som att skapa bra växtförutsättningar för träden. I Södra Promenaden är det störst chans för en mer rofylld och rekreativ promenad. Här finns potential att satsa på att sitta ned och kunna ta del av Promenaden ur ett ännu mer betraktande perspektiv. Samtidigt ligger en knutpunkt här i och med Södertull, Stadsbiblioteket m.m. som bryter av i Promenaden och skapar en viktig koppling med Drottninggatan och öppnar upp mot staden i norr.

Östra Promenaden är problematisk på grund av mycket trafik och ledningar. Denna delen av allésträckan har en något mindre tydlig karaktär gentemot de övriga Promenaderna. Den är inte den längsta med tydliga siktlinjer och når inte likt den Södra upp till karaktären som boulevard med många skolor och institutioner. Kanske är det också dess svaghet som är dess styrka i ett förnyingsperspektiv? Om det finns en något svagare emotionell koppling till denna delen av anläggningen skulle den bli en bra start för nyplantering av träden.

Genom förbättrade växtförhållanden och omplacering av trafiken skulle denna delen av anläggningen kunna bli ett mycket viktigt stadsrum för gående och cyklister. Här finns också potential att koppla bättre med Norra Promenaden, inspirerat av Forsbergs förslag.

Reflektion kring avbrott i Promenaden

- exemplet Norr Tull

Norr Tull har haft likt tre etapper. I ett tidigt stadie var området plats för en mindre station och hållplats och Promenaderna gick igenom området. Tankarna om att skapa ett resecentrum på platsen blev en brytpunkt i historien. Träd togs bort och den annars långa Norra Promenaden fick likt ett glapp. Här byggdes den så kallade "Tärtbiten".

Hellström skrev undrande varför "Tärtbiten" placerats på Norr Tull och i och med det också stängt av den vackra utsikt som annars går att få när man blickar ut mot öster på den Norra Promenaden och ser den vidsträckta allén. (Hellerström 1971-1972 s.8) Men "Tärtbitens" varande blev inte så långt, 1986 revs den igen. (Södergren 2001, Stolta stad mellan Promenaderna s. 70-71)

Efter att den rivits och träden återplanteras var Promenaden hel igen. Men i och med de olika skepnader platsen har haft fungerar den som en bra modell för att se hur luckor och avbrott fungerar i Promenaden, vilka ingrepp det gör men också vilka möjligheter till mindre centrum/hållplatser som finns i anslutning till Promenaderna. Den största problematiken är kanske inte ett avbrott i Promenaden i form av en lucka utan jag uppfattar det som mer problematiskt att anlägga saker i promenaden, att "Tärtbiten" tog bort möjligheten till siktlinje från nordväst till nordöst. Så det är viktigare att inget hamnar i Promenaderna än att några träd behöver tas bort. Dock får det inte bli en lucka som kapar av allén i två alltför tydliga delar heller. Det är en hårfin gräns när det kommer till att avlägsna träd i Promenaderna. Blir luckan för stor, minskar också effekten av siktlinjen. En eventuell byggnation inom Promenaderna i framtiden skulle också bryta mot delar av restriktionerna kopplat till Byggnadsminnet också.

"Inom alléområdet får inga byggnader uppföras, fasta anordningar uppsättas eller andra åtgärder vidtas som innebär ändring av områdets karaktär. Skyddsområdet för alléerna omfattar gaturummet, dvs från kvartersmark till kvartersmark."

Slutsats - Promenaderna och stadsstrukturen

Promenadernas anläggningstid sträcker sig från sent 1850-tal till år 1914. När hela anläggningen tillslut stod klar låg den likt en ring runt stadskärnan. Som en gränsboulevard markerande de tidigare tullgränserna i staden. Endast lite av bebyggelsen hade vuxit upp utanför alléerna. Staden fortsatte att växa och idag ligger hela anläggningen i stort sätt inbäddad i bebyggelse. Anläggningen är en viktig del av svensk arkitektur och stadsbyggnadshistoria. De står för 1800-talsstrukturen, och det tidsenliga esplanadsystemet som togs i bruk i Sverige. De bildar också element och landmärke att orientera sig efter i staden. Anläggningens centrala läge är en stor styrka för Norrköping och en viktig grön tillgång i den hårdgjorda staden.

Intressanta frågor att utveckla

Under arbetets gång har det uppkommit ämnen som varit intressanta men som fått hållas korta eller väljas bort för att inte sväva ut för mycket i uppsatsen.

Till exempel hade frågan kring människors uppfattningar av Promenaderna varit intressant att ta del av. Hur stadens medborgare använt anläggningen i olika stadier av sina liv. Om det finns särskilda minnen kopplat till anläggningen eller hur den används i vardagslivet? Finns det olika uppfattning om Promenaderna om man jämför olika generationer människor? Det hade dock som sagt krävt en mer kvalitativ undersökning. Intervjuer och personliga enkäter, en undersökning som framförallt kräver mycket tid och arbete på plats i Norrköping.

En annan spännande vinkel att fortsätta studera vore parkers och grönområdets användning ur ett socioekonomiskt perspektiv. Parallellt med Promenaderna anlades Folkparken i Norrköping. Hur skiljde sig användandet av den och liknande parker jämfört med tidigare parker?

Eftersom detta är ett historiskt arbete om Norrköpings Promenader har jag valt att försöka hålla den kulturhistoriska delen om träd i historiska miljöer och tankar kring trädförnyelse kort. Här finns dock mycket intressanta sidospår att upptäcka och söka mer om. Hur ser processen för en trädförnyelse ut? Vilka aktörer samverkar? Hur har publikationen Fria eller Fälla ändrat arbetssättet kring arbetet med den här sortens kulturhistoriska miljöer?

Fotografi över Norra Promenadens sträckning mot hamnen i öst.

En del av Folkparken syns till höger i bild.

I anslutning till Norr Tull syns ett lite större glapp så fotografiet bör vara taget mellan perioden 1964 och 1986 då ett antal lindar revs för att skapa plats för ett nytt resecentrum. Tillhör Norrköpings Stadsarkiv.

Framtiden

Om man ser till Promenadernas historia så är de en anläggning som vuxit fram under en längre tid med ursprung i Knut Forsbergs idéer. Att göra en successiv förnyelse skulle på så sätt vara likt en upprepning av historien där Promenaderna ständigt har varit i utveckling. Anläggningstiden sträckte sig mellan 1858 och 1914. Träden i de olika delarna och Promenaderna kom inte att vara i samma adulta fas förrän en bit in på 1900-talet. Innan det var det alltid någon del som var i uppväxande skede och inte riktigt klar. Genom att titta på äldre bilder från Promenadernas tidiga skede med unga träd och stora öppna ytor går det att skapa en länk till nutidens trädförnyelse. Dock utan den fantastiska utsikten över det öppna landskapet utanför Promenaderna men likväl med det speciella öppna stadsrum där unga träd ska växa upp för att bidra till en viktig grönska i framtiden. På så sätt går det att koppla Promenadernas historia med dess framtid.

Nu krävs en långsiktig plan för hur förnyelsen av alléerna ska ske för att Norrköping också i framtiden ska kunna vara "staden med Promenaderna". Just eftersom det är en anläggning bestående av förgängligt material krävs en förnyelse för att bevara den. Som det nämnts tidigare är stadsrummet kring Promenaderna så mycket mer än bara träden. Hit hör också omkringliggande bebyggelse och förgårdar. I planering av stadsstrukturen i anslutning till Promenaderna bör det också tas hänsyn till hur kommande förändringar kommer skapa nya förutsättningar och upplevelser också för användare av Promenaden. Detta är såklart inte bara negativ karaktär utan framtida förändringar skulle kunna bidra till ett förskönande också av Promenaderna. Hit hör t.ex. de nordöstra delarna som idag upplevs ligga i utkanten av staden i och med omkringliggande industriområde och tomma ytor.

Eftersom Promenaderna under historien varit ett välbesökt stadsrum med mycket folk i rörelse ligger en utav de viktigaste historiska värdena i just detta. Att anläggningen ska fortsätta vara en viktig och använd del av staden. Promenaderna är inte bara träden och bebyggelsen runt om, de är också människorna som rör sig på platsen och använder sig av anläggningen.

* Alla har vi en gång varit små.

Återkoppla förnyelsen med anläggningens historia. Träden var i ett tidigt skede av historien mycket mindre och skapade då en annan sorts rumslighet.

* Koppla till de gamla idealen

Glöm inte bort kopplingen till 1800-talsidealerna. Promenaderna är en viktig historisk förankring till hur människor förr använde gröna områden och rörde sig i staden.

* Promenaderna mer än bara träd.

Arbeta med hela rummet, bebyggelsen i anslutning har historiskt sätt varit mycket viktig för träden i Promenaden är också en del av byggnadsminnet som bidrar till anläggningens karaktär.

* Viktigt stadsrum

Under anläggningens livstid har Promenaderna använts som ett rum i staden med festligheter, sportarrangemang och till och med odling i kristider. Vem vet hur stadsrummet kommer att användas i framtiden? Gör förutsättning för olika sätt att använda anläggningen utan att skada träden. En trädförnyelse skapar möjlighet att upprätthålla anläggningen som ett välanvänt och attraktivt stadsrum.

* Olika Promenader - olika karaktärer

Historiskt sett har de olika Promenaderna utvecklats till olika stadsrum. Tillåt dem att få ha olika karaktär och användas på olika sätt. Låt likheter vara trädslag, trädavstånd m.m.

* Balansen mellan träd och trafik

Trafiken har varit den största problematiken för Promenaderna under dess historia. Det är viktigt att planera för en framtid där både träd och trafik får plats i staden.

Referenser

Trycka källor

Andersson, Sten

Norrköpings HISTORIA 1900-talet

Redaktör: Hans Nilsson

CENTRUM FÖR LOKALHISTORIA

Oskarshamn 2000

Ahlberg, Nils

Stadsplanereglering i Sverige 1550-1875

Svensk Stadsmiljö

Ahlberger, Christer

Den svenska staden - vinnare & förlorare

Riksantikvarieämbetet 2001 1:2

Tryck Elanders Gummessons, Falköping 2003

Ahnlund, Hans-Olof och Hallqvist, Lars

Norrköpings lasarett 200 år

-Från Curhus till länssjukhus, en jubileumsskrift

1985, Norrköping

Bengtsson, Wilhelm och Andersson, Evert

Stadsbanan i Norrköping 100 år,

Tidsbilder och fakta om inledningen av järnvägsbyggandet i Sverige samt om tillkomsten av stambanedelen Katrineholm- Norrköping

1966, (Utgåva i samband med 100-årsjubileumet av järnvägen)

Bonnier, Ann Catherine och Lundqvist, Kjell

Historiska parker och trädgårdar - ett arv att vårda och sköta

Rapport från ett seminarium på Alnarp 21-23 september 1994

Riksantikvarieämbetet, 1996

(översättning av Florensdokumentet har gjorts av Bengt O H Johansson)

Brückmann, Katharina

Avenues in Europé – Yesterday, Today and Tomorrow

Bünd für Umwelt und Naturschutz Deutschland (BUND) 2015

Dee, Catherine

Form and Fabric in Landscape Architecture – A visual introduction

London and New York, 2001

Engstedt, Pippi

Promenadboken

Edström och Engstedt AB, 2017

Eriksson, Eva

Den moderna stadens födelse

Ordfronts förlag, Stockholm, 1990

Flinck, Maria

Historiska trädgårdar - Att bevara ett föränderligt kulturarv

Carlsson Bokförlag, 2013

Forsberg, Knut

Praktisk anvisning i park- och trädgårds-anläggning, växt- och drifhus-konstruktion

Samt lantegendomars ordnande m.m.

(tillägnad Sveriges lantbrukande befolkning)

Typografiska Föreningens Boktryckeri

Stockholm, 1861

Gejvall-Seger, Birgit

Boken om Norrköping

Natur och Kultur

Stockholm 1978

Hallemar, Dan

Guide till Svensk landskapsarkitektur

Arkitektur Förlag AB (i samarbete med Forskningsrådet Formas)

Extraprinting Malmö AB 2013

Redaktörer: Dan Hallemar och Anders Kling

Hellerström, Stig

Landskap och parker i Norrköping Till år 1996

Föreningen Gamla Norrköping

Publikationsserie berörande Norrköping och Norrköpingstraktens kulturhistoria ; 31

Norrköping, 2009

Hågbrandt, Lars
1991 Stadsbyggnad 1

Höjer, Magnus och Höjer, Ulf
1906 - På jakt efter en utställning
Copyright Norrköpings stadsmuseum, 1996

Jansson, Märith och Klintborg Ahlklö
Plats för lek - Svenska lekplatser förr och nu
AB Svensk Byggtjänst 2016
Stockholm

Kvarnström, Lars. Malmsten, Dan och Nilsson, Hans
Kap.
Norrköpings HISTORIA 1900-talet
CENTRUM FÖR LOKALHISTORIA
Oskarshamn 2000

Leander Tell
Barndomsminnen från Norrköping
Förlag Centrocommerce AB
Norrköping 1972

Malmberg, Arne
Stad i Nöd och lust Norrköping 600 år (krönika)
Sörlins Förlag
AB Trycksaker Norrköping 1983

Müller, Daniel
Trädgårdskonst – Anvisning att anlägga och underhålla trädgårdar
Andra upplagan
Albert Bonniers förlag, Stockholm, 1858
Tillgänglig: https://books.google.se/books?id=bLlDAQAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=sv&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Nilsson, Hans (red) (2000)
Norrköpings HISTORIA 1900-talet
Centrum för lokalhistoria
Oskarshamn 2000

Olsson, Patrik och Jakobsson, Åsa
Alléhandboken
Regionsmuseet Kristianstad 2005

Saltzman, Katarina och Svensson, Birgitta
Bokförlaget Natur och Kultur
Stockholm 1997
Kapitelförfattare Orvar Löfgren s.45-70 och Birgitta Svensson s.21-45

Sandberg, Kerstin
Carl Theodor Malm 1815-1890
- En stadsarkitekt och storbyggare i landsorten
Norrköping 1980
Avhandlingen ingår i en rapportserie som utges av forskningsprojektet "Svensk stadsmiljö, byggande och boende under de senaste hundra åren".
Föreningen Gamla Norrköping

Stenholm, Leif Dahlgren, Katarina Włodarczyk, Mark T.
Tänk om – Stadsrumsvisioner för Norrköping
Konsthögskolans arkitekturskola 1995
Utformning och redigering: Sture Balgård, Katarina Dahlgren, Bo Theen
Boken sammanställd till utställning med samma namn, öppnad i Norrköping den 1 juni 1995)

Sunesson, Torbjörn
Svensk Trädgårdskonst – under fyrahundra år
Byggeförlaget Stockholm 2000
Redaktion: Thorbjörn Andersson, Tove Jonstoj och Kjell Lundqvist

Sunesson, Torbjörn (2000) Vårdprogram – policy och praktiska exempel
I: Holmberg, Ingrid (red), Park och Trädgård i kulturarvsperspektiv
Göteborgs Universitet, ss. 64-69

Swartz, Bertil
Familjen och snuset - om släkten Swartz som byggde Norrköping
Kulturhistoriska Bokförlaget
Stockholm, 2008

Södergren, Lasse
Stolta stad Mellan promenaderna
AB Trycksaker, Norrköping 2001

Wernersson, Karl-Erik Johansson, Hugo och Hellerström, Stig
Miljöer och hus i Norrköpings innerstad
Kulturmiljökommitténs förslag 1973 (I kommittén satt Karl-Erik Wernersson, Hugo Johansson och Stig Hellerström bland andra)
AB Trycksaker Norrköping 1974

Artiklar

Friberg, Per (1985)

Linjer i landskapet

Utblick i landskapet nr.4 ss.7-8

Johansson, Gotthard

1943 -10-03

Svenska Dagbladet

Det misskända Norrköping

Linn, Björn (1985)

Träd på rad i stad

Utblick Landskap nr.4 ss.11-13

Nordström, Jan (1984)

Lantlig vy som försvann när det nya lasarettet växte fram

Folkbladet, 11 februari

(ur artikelserien Återblicken)

Tillgänglig : <http://www.norrkopingshistoria.se/lantlig-vy-som-forsvann-nar-det-nya-lasarettet-vaxte-fram/> [2017-06-09]

Nordström, Jan (1986)

Om sprängningar vd Sylten och vårfod På Promenaden

Folkbladet, 26 april

(ur artikelserien Återblicken - Norrköping förr)

Nordström, Jan (1986)

Potatisodling i Promenaden under första världskriget

Folkbladet, 17 maj

(ur artikelserien Återblicken -Norrköping förr)

Nordström, Jan (1987)

Historien om Promenaderna började med den Nya Allén

Folkbladet, 10 oktober

(ur artikelserien Återblicken - Norrköping Förr)

Nordström, Jan (1987)

Minnen från nybyggda hus längs Östra Promenaden

Folkbladet, 12 december

(ur artikelserien Återblicken - Norrköping förr)

Nordström, Jan (1987)

Ringborgs patriciervilla - där staden mötte landet

Folkbladet, 24 januari

(ur artikelserien Återblicken - Norrköping förr)

Nordström, Jan (1995)

Trädgård och kolonilotter före Vasaparkens tillkomst

Folkbladet, 18 mars

(ur artikelserien Återblicken - Norrköping förr)

Nordström, Jan (1992)

Sydligt fågelperspektiv över Norrköping 1927

Folkbladet, 18 januari

(ur artikelserien Återblicken - Norrköping förr)

Rodell, Magnus (1996)

Så fick Norrköping sin Carl Johan

Norrköpings Tidningar, 22 augusti

J Daniel A Müller, , Svenskt biografiskt lexikon (art av Olle Franzén),
hämtad 2017-06-21

Tillgänglig: <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/8596>

Pehr Olof Emanuel Eneroth

Svenskt biografiskt lexikon (art av Albert Wiberg.), hämtad 2017-12-25

Tillgänglig: <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/16103>

Sundström, Stig (1989)

Nu går lindallén rakt över Norr Tull

Folkbladet, 21 mars

Södergren, Lasse (1999)

Vackra Villa Flora fick ge plats åt stadsbiblioteket

Norrköpings Tidningar, 5 juni

(ur artikelserien "Stolta stad")

Tillgänglig: <http://www.nt.se/img/2008/9/16/4208320.pdf>

Södergren, Lasse (1999)

Vid Kakhuset var det sång och musik

Norrköpings Tidningar, 20 november

(ur serien "Stolta stad")

Tillgänglig: <http://www.nt.se/img/2008/9/16/4208141.pdf>

Södergren, Lasse (2004)

Delade meningar om ruttna lindar

Norrköpings Tidningar, 11 november

Södergren, Lasse (2008)

Norra Promenaden - En grön anläggning som blev XL

Norrköpings Tidningar, 16 februari

Tillgänglig: <http://www.nt.se/img/2008/9/26/4259582.pdf>

Södergren, Lasse (2008)

När staden gick sin egen väg och passerade gamla gränsen

Norrköpings Tidningar, 17 maj

(ur artikelserien "Stolta stad")

Gröna Fakta 1996 nr 4

"Mötet med Norrköping förr och nu"

(Ur Norra infarten till Norrköping...)

(1998)

Norrköpings Tidningar, 23 februari

(om namnbytet då Västra Promenaden blir Södra Promenaden, urklipp

"Norrköpingsrummet")

Kartor

Norrköpings stadsarkivs databas

Tillgänglig: <http://www.norrkoping.se/kultur-och-fritid/bibliotek-och-arkiv/stadsarkiv/kartor.html>

Wermings kartbok

Norrköpings stadsbibliotek

Tillgänglig: <https://nsbbokning.norrkoping.se/finsspongssamlingen/wermings-kartbok.pdf>

Film

Norrköpings historia - 1950-talet fram till idag

<https://www.youtube.com/watch?v=JRYFh79GOis>

Muntliga källor

Domfors, Hanna

stadsantikvarie, Norrköping

Intervju 2017-04-20

Jacobssen, Claerens

Billbäcks Plantskola

Telefonintervju 2018-02-27

Lewander, Johan

Landskapsingenjör, Norrköping

Intervju 2017-04-19

Fotografier

Norrköpings Stadsarkiv

Norrköpings Stadsmuseum

Norrköpings Stadsbibliotek

Tillgänglig: <https://www.nsb.norrkoping.se/web/norrkoping>

Villa Flora -

<https://nsbbokning.norrkoping.se/bildarkiv/bilder2g-arena.asp?sok=B03030>

<https://nsbbokning.norrkoping.se/bildarkiv/bilder2g-arena.asp?sok=B01781>

Dokument, Norrköpings Stadsarkiv

ByggnadsMinnesFörklaringen,
Norrköpings Promenader, 1994
(kan också hittas på länken: <http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/show/bilaga/show-Dokument.raa?dokumentId=21000001709554&thumbnail=false>)

Hellerström, Stig
Byggnads- och miljöinventering 1971-1972, Norrköpings kommun

Borgerskapets Äldste 1856
(Protokoll gällande Norrköpings Promenader i tidigt idéstadie)

Räkningar öfver Promenadanläggningen Norr om Staden för åren 1857-1962

Norrköpings Stadsfullmäktigehandlingar 1874, paragraf 10

Norrköpings Stadsfullmäktiges Handlingar 1896 N:o 39

Norrköpings stadsfullmäktiges Handlingar 1912, N:o 63

Internetsidor

<https://historyinfogroup.wordpress.com/stad-i-forendring/lassatrett-forr-till-nu/>
hämtad [2018-01-09]

(<http://www.nt.se/nyheter/norrkoping/ett-sjukhus-i-framkant-8865285.aspx>)
hämtad [2018-01-09]

<http://www.folkbladet.se/nyheter/gideon-wahlberg-i-varligt-ljus-2667912.aspx>
hämtad [2018-01-09]

<http://www.hallahus.se/stilhistoria/1850-1900/schweizerstil/>
[2017-06-01]

<http://www.norrkoping.se/bo-miljo/stadsutveckling/oversiktsplaner/gemensam-oversiktsplan-fo-gemensam-op-riksintr.pdf>
hämtad [2018-01-15]

Philipson, släkt, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/7255>, Svenskt biografiskt lexikon (art av CHC), hämtad [2018-01-25]
<https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Presentation.aspx?id=7255>

<http://louisdegeer.se/om-oss/historia/>
hämtad [2018-01-25]

<http://www.norrkoping.se/kultur-och-fritid/parker-och-lekplatser/carl-johans-park.html>
hämtad [2018-01-19]

<https://www.svenskakyrkan.se/norrkoping/matteus-kyrka>
<https://www.svenskakyrkan.se/norrkoping/matteus-begravningsplats>
hämtad [2017-06-01]

<http://www.sfv.se/globalassets/broschyrer/parkvard/parkvard-lag.pdf>
hämtad [2018-01-19]

(<https://www.trafikverket.se/jarnvagsmuseum/samlingar-kunskap/vagsamlingar/historia/Vagverkets-historia/Generaldirektorer/Carl-Gottreich-Beijer/>)
hämtad [2017-07-23]

http://lyrics.wikia.com/wiki/Ulf_Lundell:Jag_G%C3%A5r_P%C3%A5_Promenaden
<https://www.letssingit.com/markus-kruneg%C3%A5rd-lyrics-p%C3%A5-promenaden-56f6zzh>
hämtade [2018-01-25]